

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут права ім. І. Малиновського
Кафедра теорії та історії держави і права

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра
на тему:
«Конституційно-правова доктрина громадянства та її предметності в
українському законодавстві»

Виконав студент VI курсу, групи МП-62
Спеціальності 081 Право
Горбатюк Тарас Миколайович

Керівник – доктор юридичних наук, професор
Ковальчук Віталій Богданович
Рецензент – кандидат юридичних наук, доцент
Герасимчук Олег Павлович

Роботу допущено до захисту
на засіданні кафедри теорії та історії держави і права
(протокол № ___ від «__» _____ 2020 р.)
Завідувач кафедри _____ Петро КРАЛЮК

Острог, 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІНСТИТУТУ ГРОМАДЯНСТВА.....	6
1.1. Поняття та ознаки інституту громадянства.....	6
1.2. Генеза інституту громадянства.....	20
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМВІДНОСИН МІЖ ДЕЖРАВОЮ ТА ГРОМАДЯНИНОМ.....	29
2.1. Громадянські права та обов’язки.....	29
2.2. Колективні права громадян у відносинах із державою.....	38
2.3. Громадянство та індивідуальна та групова ідентичність.....	42
2.4. Підзвітність держави громадянину.....	52
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ НАБУТТЯ ТА ПРИПИНЕННЯ ГРОМАДЯНСТВА, ПРАВОВИЙ СТАТУС БІПАТРИДІВ ТА АПАТРИДІВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....	61
3.1. Принципи набуття громадянства України.....	61
3.2. Відмова у прийнятті громадянства та позбавлення громадянства	68
3.3. Правовий статус біпатридів та апатридів.....	70
ВИСНОВКИ	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	82

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Громадянство являє собою особливий зв'язок держави і особи. Цей зв'язок виливається у наявності взаємних прав та обов'язків, а також відповідальності. Питання громадянства є актуальним для України і для світу в цілому. Пояснюється це постійними змінами розуміння концепції держави і місця в неї людини. Відповідно до Загальної декларації прав людини, право на громадянство є одним із основних прав. Держава як форма організації суспільства, створюється із певною метою – захистом прав та свобод людини та створення умов для їх реалізації.

Громадяни у відносинах із державою у порівнянні із іноземцями та апатридами володіють комплексом прав та гарантій їх реалізації, водночас, громадянин також отримує каталог обов'язків, виконання яких дозволяє державі функціонувати. Фактично, можна говорити про те, що держава – це масштабний організм, клітинами якого є окремі громадяни.

Актуальність дослідження інституту громадянства України полягає, перш за все, у проблемі сприйняття чинним законодавством України міжнародних стандартів інституту громадянства, у вдосконаленні та упорядкованості умов для набуття громадянства України, у процесі інтеграції України в Європейське Співтовариство.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є з'ясування сутності конституційно-правової доктрини громадянства як фактору формування взаємовідносин між державою та громадянином та особливостей її предметності в українському законодавстві.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні дослідницькі завдання:

Охарактеризувати поняття та підходи до розуміння громадянства.

- Визначити історію становлення інституту громадянства
- З'ясувати зв'язок між правами та обов'язками, що виникають між громадянами та державою.

- Визначити особливості колективних прав громадян у відносинах із державою.
- З'ясувати особливості співвідношення між громадянством та ідентичністю особи.
- Встановити значення підзвітності держави особі.
- Розкрити особливості отримання громадянства України.
- З'ясувати особливості припинення громадянства України.
- Встановити правовий статус біпатридів та апатридів за законодавством України.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини між особою та державою, які виникають у процесі законодавчого закріплення та реалізації правових засад еволюціонування громадянства в Україні та світі.

Предметом дослідження є конституційно-правова доктрина громадянства та її предметнення в українському законодавстві.

Аналіз стану розробки проблеми. Дослідженням цієї тематики займалися: Бучакова М. А., Нагорняк С. В., Панкевич О. З., Толкачова І. А., Трегуб О.І. та інші. Попри це проблема не є ґрунтовно розробленою, що створює необхідність для подальшого дослідження особливостей конституційно-правової доктрини громадянства та її предметнення в українському законодавстві.

Джерельну базу дослідження становлять:

- 1) вітчизняні нормативно-правові акти: Конституція України, Закон України «Про громадянство України» та інші;
- 2) зарубіжні та міжнародні правові акти.
- 3) напрацювання правової теорії, а саме монографії, підручники, наукові статті та навчальні посібники.

Для досягнення поставленої мети, з урахуванням об'єкта і предмета дослідження, у роботі були використані загальнонаукові та спеціальні **методи дослідження**.

Діалектичний метод застосовувався для встановлення особливостей інституту громадянства та його зв'язок із державою.

Логіко-семантичний метод, що дозволив визначити суть та співвідношення між поняттями, які стосуються конституційно-правової доктрини громадянства та її предметності в українському законодавстві.

Основним конкретно-науковим методом юридичних досліджень є *формально-юридичний (формально-догматичний)*. За допомогою цього методу описуються, класифікуються і систематизуються державно-правові явища. Формально-юридичний метод, наприклад, використовувався для аналізу і розкриття юридичних понять, норм права, які стосуються конституційно-правової доктрини громадянства та її предметності в українському законодавстві.

Порівняльно-правовий (компаративістський) метод дозволяє порівняти нормативно-правові акти, теоретичні положення, які стосуються конституційно-правової доктрини громадянства та її предметності в українському законодавстві.

Метод аналогії застосовувався при порівнянні окремих підходів до розуміння інституту громадянства.

Метод аналізу, який допоміг краще зрозуміти суть взаємних обов'язків та прав особи та держави.

Метод узагальнення дозволив сформулювати висновки до розділів та загальні висновки.

Практичне значення роботи. Напрацювання зроблені в роботі можуть бути використані на практиці для вдосконалення конституційно-правової доктрини громадянства та її предметності в українському законодавстві. Результати дослідження можуть стати базою для подальших наукових розробок, а також бути використані у навчальних цілях при підготовці до курсу «Конституційне право України». Напрацювання, отримані в процесі дослідження можуть бути використаними практикуючими юристами.

Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження і складається із вступу, трьох розділів висновків і списку використаних джерел.

Обсяг роботи – 89 сторінок, з них основного тексту – 80 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІНСТИТУТУ ГРОМАДЯНСТВА

1.1. Поняття та ознаки інституту громадянства

У сучасній українській науці конституційного права розрізняють три значення терміну «громадянство» :

1) як одне з суверенних прав держави, що передбачає її можливість в односторонньому порядку регулювати відносини громадянства. Однак при реалізації цього права держава обмежена нормами міжнародного права та правами людини, перш за все правом людини на громадянство;

2) як конституційно-правовий інститут, тобто сукупність конституційно-правових норм, що регулюють відносини між державою, з одного боку, і громадянами, іноземцями, особами без громадянства – з іншого;

3) як публічно-правовий стан індивіда, що являє собою стійкий правовий зв'язок людини з конкретною державою, що обумовлює взаємні права та обов'язки громадян та держави у випадках, зазначених у законі¹.

Основні засади інституту громадянства в Україні закладені у Конституції України², проте самого визначення цього поняття не сформовано. У статті 1 Закону України «Про громадянство України»³ зазначено, що громадянство України – правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках.

Із цього випливає, що громадянство – це особливий зв'язок між державою та фізичною особою. Держава та фізична особа мають взаємні права та обов'язки. Право фізичної особи створює у держави обов'язок забезпечення цього права, обов'язок фізичної особи створює у держави право вимагати

¹ Конституційне право України. Повний курс : навч. посіб. за ред. О. В. Совгиря, Н. Г. Шукліна. 2-ге вид., перероб. і допов. К. : Юрінком Інтер, 2012. С. 114.

² Конституція України: Закон України № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

³ Про громадянство України: Закон України № 2235-ІІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text>

виконання зазначеного обов'язку. Тобто, громадянство – це взаємні відносини, а не відносини, де держава лише має право вимагати, а громадянин лише виконувати волю держави.

Обговорення інституту громадянства часто починається з окреслення ліберального, комунітарного та громадянського республіканського підходів. Як і для більшості категоризацій, ці точки зору є групами ідей із загальними структурними вимірами, а не категоріями, в які можна чітко викласти певні ідеї щодо громадянства. Однак корисно дати короткі узагальнення домінуючих елементів цих перспектив як шляху до розуміння деяких різнобічних поглядів на громадянство.

Відповідь на це питання отримуємо звернувшись до праць Ю. Габермаса, й, передусім, до здійсненого ним розрізнення активного стану громадянства. З одного боку, мислитель виокремлює ліберальну традицію природного права, яка веде свій початок від Дж. Локка й розвиває індивідуалістично-інструменталістське розуміння ролі громадянина, а з іншого – республіканську традицію, яка веде свій початок від вчення про державу Аристотеля, де формується комунікаційно-етичне тлумачення ролі громадянина⁴.

Ліберальні теорії просувають ідею, що громадянство – це статус, який дозволяє отримати людям певний набір універсальних прав, що надаються державою. Центральним для ліберальної думки є уявлення про те, що окремі громадяни діють «раціонально», просуваючи власні інтереси, і що роль держави полягає у захисті громадян під час здійснення своїх прав. У цій «захисній» ролі правова свобода розуміється негативно («свобода від»). Надання кожній особі однакових формальних прав розуміється для сприяння рівності, роблячи політичну та економічну владу людини «невідповідною» заявам про права. Як впливає з цього, здійснення прав розглядається як вибір громадян, припускаючи, що вони мають необхідні ресурси та можливості. Хоча право на участь давно є центральним для ліберальної думки, це в основному

⁴ Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність . Націоналізм : антологія. літ.ред. Л. Білик. К. : Смолоскип, 2000. С. 343.

право на політичну участь. Перш за все, право голосу в рамках представницької демократичної системи.

Ліберальні ідеї, на нашу думку, в контексті функціонування інституту громадянства закріплені у статті 1 Конституції України, де зазначено, що Україна є правова та демократична держава. У статті 8 Конституції України закріплений базовий для ліберальних держав принцип верховенства права, який визначає те, що у відносинах між державою та фізичною особою пріоритет мають права людини.

Розуміння громадянства, яке повинно знаходитись у його післявоєнному британському контексті економічної експансії, відзначається вірою в здатність держави захищати людей від соціальної та економічної невизначеності за допомогою соціального забезпечення. Громадяни мають право на свої мінімальні соціальні та економічні потреби, і що ця безпека повинна забезпечуватись державою. Важливим є не усунення нерівності, а зменшення ризиків, пов'язаних з капіталізмом для найбільш вразливих громадян. Це призвело б до всебічного почуття спільноти та соціальної згуртованості.

За допомогою державних механізмів перерозподілу збільшення частки забезпечених має зменшення частки, тих хто перебуває в гіршому стані. Свобода передбачає можливість людей робити вибір шляхом свого життя, яке не обмежується їхніми початковими (при народженні) соціально-економічними обдаруваннями.

Конституції демократичних держав, до яких себе відносить Україна, проголошують важливі економічні права людини, які на себе бере обов'язок держава забезпечувати. Це дозволяє громадянину здійснювати самостійний економічний розвиток, дбати про своє благополуччя. Демократична держава у також ж суспільстві займає роль щодо забезпечення та охорони цих прав. У Конституції України закріплені права: на підприємницьку діяльність, працю, страйк, відпочинок та приватну власність. Визначення цих прав є основою забезпечення економічної свободи громадян.

Роль політичної сфери полягає у захисті людей, залишаючи їх життя безперешкодним для здійснення своїх інтересів. Важливим є політичний процес у публічній сфері, в якому всі громадяни мають рівне право (але не обов'язок) брати участь і визначати конституційний процес, який встановлює закони, яким вони повинні відповідати. Для досягнення раціонального консенсусу на політичній арені релігійні та філософські питання, щодо яких неможливо досягти згоди, не повинні включатися в публічні дебати, і жодне визначення поняття «гарного життя» не повинно нав'язуватися людям у їхньому приватному житті. Таким чином, варто розрізняти громадянство як політичну ідентичність та інші ідентичності, прихильність та відданість.

Комунітаристи критикують індивідуалістичну ліберальну антропологію, яку звинувачують у нехтуванні соціальної спільноти як необхідної умови реалізації соціальної свободи та справедливості. Їхній ідеал – асоціативна мікроспільнота общинного типу. На думку послідовників цієї теорії, індивідуальні права не можна приносити в жертву заради загального блага, а принципи справедливості, що визначають ці права, не можуть ґрунтуватись на певних конкретних уявленнях про гідне життя. Комунітарні критики, звертаючись переважно до аргументів Гегеля проти Канта, оскаржують твердження про примат права над благом і пов'язане з ним уявлення про людину як автономну істоту, здатну вільно вибирати цінності і мету свого існування⁵.

Поняття «зацікавленої», «незалежної» особистості, яку конструюють ліберальні мислителі, критикувалося комунітаристами, які стверджують, що почуття особистості у людини формується лише через стосунки з іншими людьми, громадою, частиною якої вона або він є. Як це означає, комунітарна думка зосереджується на понятті соціально вбудованого громадянина та належності до громади. Особа може реалізувати свої інтереси та особистість лише шляхом роздумів над «загальним благом», а «індивідуальна свобода

⁵ Кравцов І. В. Правові цінності комунітаризму як філософсько-правової теорії. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/9873/Kravtsov_Pravovi_tsinnosti_komunitaryzmu.pdf?sequence=1&isAllowed=y

максимізується завдяки державній службі та визначенню пріоритетів «загального блага» перед переслідуванням індивідуальних інтересів»⁶.

Для комунітаристів громадянство визначається через окремі «громадянські чесноти», такі як повага до інших та визнання важливості державної служби⁷. Посилаючись на постмодерністські суспільства, прихильники цієї течії стверджували, що громадянська чеснота, яка є характерною для нашого часу, – це здатність вести переговори між нами, іноді суперечливими зобов'язаннями, які вимагають від нас жити з напругою, до якої породжується наша багаторазова відданість. Таким чином, на відміну від великої ліберальної думки, яка відкидає можливість надати будь-який політичний чи юридичний зміст правам групи, комунітари стверджують групу як визначальний центр ідентичності, і що всі люди уявляють себе лише стосовно більшої спільноти як основу спільної точки зору.

На нашу думку, комунітаристські ідеї також мають право на існування у рамках відносин між державою та громадянином. Перед державою фізична особа може реалізовувати свої права не лише окремо, але й колективно. Комунітаризм визначає важливість груп та колективів у відносинах із державою. Варто зазначити, що істотна кількість інститутів громадянського суспільства є колективними. Найяскравішим прикладом реалізації інтересів певної групи громадян у відносинах із державою є політичні партії та громадські партії.

Відповідно до статті 80 Конституції України громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та

⁶ Слободянюк Л.М. Образ людини в лібералізмі та комунітаризмі. Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. Збірник наукових праць. Відп. ред.: М. М. Бровко, О. Г. Шутов. К.: Віпол, 2005. Вип. 15. С. 112.

⁷ Панкевич О. З. Лібералізм і комунітаризм: до питання про дві парадигми сучасної політико-правової філософії. URL: <http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/3-4-2013/item/130-liberalizmi-komunitaryzm-do-pytannia-pro-dvi-paradyhmy-suchasnoipolitykopravovoi-filosofii-pankevych-o-z>.

громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей... Усі об'єднання громадян рівні перед законом.

Держава у деяких випадках здійснює виправдане обмеження зазначеного права в контексті забезпечення та попередження порушень інших прав людини. Для прикладу, в Україні заборонена комуністична партія як партія, що підривала основи демократичного режиму через підтримку російської агресії у Криму та Сході України. На нашу думку, держава, захищаючи права та свободи своїх громадян, також має визначити пріоритет певних прав. Так, життя та здоров'я особи є найвищою соціальною цінністю держави, а тому держава у деяких випадках може здійснювати обмеження інших прав з метою забезпечення цього права кожному. Яскравим прикладом є існування на рівні кримінального законодавства інституту крайньої необхідності. відповідно до якого особа може завдати шкоду охоронюваним суспільством інтересам для забезпечення інших важливіших інтересів суспільства. І в такому випадку за заподіяну шкоду особа не буде притягуватися до кримінальної відповідальності.

Республіканська модель громадянства бере свій початок в античній Греції з V ст. до н.е., а саме в її містах-державках (в Афінах, Коринфі, Мілеті, Спарті та Фівах). Така модель відзначалася тим, що кожен громадянин мав однакові права щодо здійснення партисипативної демократії (демократії участі), насамперед, коли йшлося про право голосу та право бути обраним до органів публічної влади, а також впливати на політичне життя.

Ключовим принципом республіканської моделі громадянства було громадянське самоврядування, яке втілюється в життя за допомогою класичних державних інституцій та усталених демократичних практик, що свідчать про правову природу громадянина як такого, хто здатний керувати (до прикладу – Афінська демократія)⁸.

⁸ Софінська І.Д. Громадянство: зародження правової доктрини. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Chkur_2018_2_12.pdf

Громадянська республіканська думка намагається включити ліберальне поняття зацікавленої особи в комунітарні рамки егалітаризму та належності до громади. Як і комунітарна думка, вона підкреслює те, що зв'язує громадян у спільноту. Однак для громадянських республіканських письменників це підкріплюється стурбованістю індивідуальними зобов'язаннями брати участь у комунальних справах. На відміну від громадянської ліберальної думки, громадянські республіканці, стверджують, що основні ресурси необхідні для участі у житті громади, а не сприймають їх як основні права як такі. Як це свідчить про те, що багато громадських республіканських письменницьких робіт пропагують обговорювані форми демократії, на відміну від ліберального акценту на представницьких політичних системах.

У Конституції України політична сфера відносин громадянина та держави сформульована через низку прав, а також через порядок формування державних органів, визначення форм прямого народовладдя тощо. У статті 38 Конституції України зазначено, що громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

У цій статті Конституції України закріплено право громадян на участь у державному управлінні також за допомогою місцевих референдумів. На сьогоднішній день держава не виконала свого обов'язку щодо забезпечення функціонування механізму місцевих референдумів, право на здійснення яких закріплено у інших нормативно-правових актах.

Центральне місце в більшості громадянських республіканських письменницьких робіт займає ідея того, що громадянство слід розуміти як спільну громадянську ідентичність, сформовану загальною суспільною культурою. Громадянство, як громадянська ідентичність, може працювати на об'єднання громадян до тих пір, поки ця ідентичність сильніша за їх окрему ідентичність як членів різних груп (етнічних, релігійних тощо).

Припускаючи, що громадяни створюватимуть фракційні групи на основі своїх інтересів, щоб домагатись їх у політичній сфері, він стверджує, що представники цих груп повинні бути в змозі достатньо відставати між своїми партикуляристськими вимогами та вимогами інших, щоб мати змогу вирішити пізніше об'єктивно, таким чином створюючи «ефективний баланс між терпимістю та зобов'язанням» Контекст толерантності включає громадян, які беруть політичну участь як захисники певних інтересів, причому їхнє занепокоєння зосереджується на чесності між різними верствами громади та досягненні спільних цілей. Таким чином, громадянство варто як загальну ідентифікацію на рівні, на якому приймаються більшість основних рішень, що впливають на форму суспільства.

Протягом ХХ ст. республіканська модель громадянства була неодноразово об'єктом нищівної критики (Х. Арндт, С. Окін) з огляду на її патерналістичну сутність, дискримінаційне підґрунтя, гендерну нерівність та очевидну відмінність між публічним життям, доступ до якого надавався винятково чоловікам на підставі громадянства (а жінки, діти, чужоземці й раби не могли мати громадянства), та приватним життям, яке було доступним усім⁹.

У Конституції України також не знайшли відображення зазначені ідеї, але, навпаки, сформовано підхід, який передбачає відсутність будь-якої дискримінації громадян. У статті 24 Конституції України зазначено, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Також у цій статті передбачено гарантії рівності прав жінок та чоловіків. Позитивним моментом є забезпечення існування гендерних квот у партіях. У

⁹ Софінська І. Філософсько-правові витоки громадянства. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2018/jun/13162/23.pdf>

Виборчому кодексі України зазначено, що під час формування єдиного та територіальних виборчих списків організація партії повинна забезпечити присутність у кожній п'ятірці (місяцях з першого по п'яте, з шостого по десяте і так далі) кожного виборчого списку чоловіків і жінок (не менше двох кандидатів кожної статі) (ст. 219)¹⁰.

Проблемою у відносинах держави та фізичної особи є те, що держава на сьогоднішній день не спроможна сформувати належні гарантії для трудових прав жінок. Це не лише проблема України, але й всього сучасного світу, яка полягає у тому, що жінки отримують меншу заробітну плату у порівнянні із чоловіками за аналогічну роботу. Згідно даними Європейської економічної комісії ООН показник гендерного розриву у рівні щомісячної заробітної плати в Україні становить:

У 2017 році – 21, 2%.

У 2016 році -25, 3%.

У 2015 році – 25,1%.

У 2014 році – 23, 7 %¹¹.

Практично, конституційна норма щодо того, що держава гарантує рівні можливості для праці і винагороді за неї не виконується в Україні. На нашу думку, ця проблема має знайти своє вирішення у новому Трудовому кодексі України, де ця конституційна норма має бути деталізованою, а також визначено механізми притягнення до відповідальності за її порушення, а саме встановлення штрафів роботодавцям.

Великою проблемою сучасної теорії громадянства є зв'язок ліберальної, комунітарної та громадянської республіканських традицій. Багато теоретиків намагаються знайти шляхи об'єднання ліберального акценту на правах особистості, рівності та належної правової процедури з комунітарним акцентом на належність та громадянським республіканським фокусом на процесах обговорення, колективних дій та відповідальності.

¹⁰ Виборчий кодекс України: Закон України № 396-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>

¹¹ Гендерні аспекти оплати праці. URL: <http://jurfem.com.ua/genderni-aspekty-oplaty-praci/>

У центрі більшості сучасних письменницьких робіт є необхідність концептуалізації громадянства як статусу, що відповідає цілому ряду прав та обов'язків та активній практиці. Як прослідковується із аналізу Конституції України, в ній фрагментарно відображенні усі три підходи до формування концепції інституту громадянства. На нашу думку, такий підхід є виправданим з точки зору закріплення позитивного досвіду всіх трьох напрямків і ігнорування їхніх недоліків на рівні Конституції України.

Існує різниця між громадянством як статусом та громадянством як практикою. Бути громадянином у юридичному та соціологічному сенсі означає користуватися правами громадянина, необхідними для свободи волі та соціальної та політичної участі. Діяти як громадянин передбачає реалізацію потенціалу цього статусу. Проводячи подібне розмежування, можна запропонувати три способи, за допомогою яких колективні дії забезпечують засіб вирішення громадянства в соціальній політиці:

- 1) як соціальне право,
- 2) як форма діяльності та практики,
- 3) як відносини підзвітності між постачальниками державних послуг та їхніми користувачами.

Деякі дослідники висловлюються за перегляд участі у соціальному, політичному та економічному житті як питання основних прав громадянства. У той час як багато версій класичного громадянства вважають політичну участь правом, поширюючи це на охоплення участі у соціальному та економічному житті, політизуючи соціальні права, шляхом повторного визнання громадян їх активними творцями. Люди не можуть реалізувати свої права на здоров'я, наприклад, якщо вони не можуть реалізувати свої демократичні права на участь у прийнятті рішень щодо надання медичних послуг. Таким чином, хоча соціальні права можна розглядати як позитивні свободи з точки зору надання громадянам можливості реалізувати свої політичні та громадянські права, участь як право можна розглядати як позитивну свободу, яка дозволяє громадянам реалізовувати свої соціальні права.

Для прикладу, Верховна Рада України здійснює прийняття законів та затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля, відповідно до статті 85 Конституції України. У статті 76 Конституції України зазначено, що конституційний склад Верховної Ради України – чотириста п'ятдесят народних депутатів України, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

Верховна Рада України формується на основі вподобань суспільства щодо тої чи іншої програми діяльності кандидатів. вектору їхній думок тощо. Тобто громадяни через політичну участь визначають всі інші питання. Такими чином функціонують представницькі демократії. Неможливо забезпечити участь кожного в управлінні всіх державних справ, тому демократія передбачає те, що суспільство обирає владу, яка буде втілювати його волю. Напевно, проблемою такого устрою є те, що суспільство часто здійснює вибір «серцем», а не «головою». Через це, до влади приходять особи, які є публічними, популярними в суспільстві, але зовсім не мають менеджерських навичок та умінь. У майбутніх демократіях, на нашу думку, владу у державі мають представляти саме управлінці, менеджери, технократи. Проте, це за існуючої моделі виборів неможливо забезпечити, оскільки більшість населення немає належного рівня правосвідомості. На нашу думку, для того, щоб існуюча виборча система існувала на благо суспільства і забезпечувала прихід до влади управлінців необхідно здійснити два кроки:

- 1) громадяни повинні мати високий рівень освіченості. Держава повинна реформувати освіту на шляху до забезпечення кожного громадянина практичними знаннями у сфері участі у вирішенні державних справ, зокрема, щодо функціонування інститутів громадянського суспільства, а також процесу виборів;

- 2) повинна бути закріплена конституційно-правова відповідальність народних депутатів, депутатів місцевих рад та Президента України за невиконання передвиборчої програми. У зв'язку із цим, мають бути визначені

чіткі вимоги до передвиборчих програм, які не мають мати ознак абстрактності та бути своєрідними деклараціями, які є популізмом за своєю суттю.

Громадянство як участь є вираженням людської активності на політичній арені, широко визначеної; громадянство як право дозволяє людям діяти як агентам. Людська свобода має центральне значення для ліберальної концептуалізації індивідів як автономних, цілеспрямованих суб'єктів, здатних до вибору, в яких дії та вибір індивідів становлять процес саморозвитку, орієнтований на їхні особисті плани та потреби. Пов'язуючи участь і права таким чином, можна стверджувати поняття людської свободи волі, як розташованої в діалектичних стосунках із соціальними структурами (просто агентство), так і вбудованої в соціальні відносини (агенція громадянства).

Людська свобода діяльності, вбудована в соціальні відносини, цілісно пов'язана зі свідомістю. Щоб діяти як громадянин, спочатку потрібно почуття свободи волі, віра в те, що можна діяти; діяти як громадянин, особливо колективно, у свою чергу, сприяє розвитку почуття свободи волі. Отже, свобода волі – це не просто здатність вибирати та діяти, а також свідомо здатність, яка важлива для самоідентичності особистості.

Деякі письменники використовують поняття агентурності, щоб стверджувати, що якщо всіх людей розглядають як агентів, то не може бути підстав для деяких груп, які мають більше права здійснювати цю здатність як громадяни, ніж інші¹². Формуючи громадянство як агентство таким чином, люди покладають невиправданий обов'язок користуватися цим агентством, щоб отримати статус громадянства. Це несе небезпеку виключити тих, хто не бере участь ні на основі вибору, ні на основі можливостей. Важливим є створення сприятливого середовища, щоб усі громадяни могли брати участь, виступаючи громадянами (суб'єктами використання громадських прав), якщо вони цього бажають.

¹² Гаврилишин Б. До ефективних суспільств: Дорогокази в майбутнє: доп. Римському Клубові. 3-тє вид., допов. К.: Унів. вид-во «ПУЛЬСАРИ», 2009. С. 87.

У зв'язку із цим, важливе значення має формування правосвідомості громадян України. Для цього одним із необхідних кроків має стати формування на рівні держави загальнонаціональної ідеології, чого не було здійснено за майже 30 років незалежності України. Це має позитивно вплинути на формування внутрішнього базису, стержню кожного громадянина щодо самоусвідомлення себе та свого місця у відносинах із державою.

Концептуалізація громадянства як агентства відводить центральну роль самоідентичності особистості як громадянина та підкреслює думки та дії, які дають таку можливість. У цьому контексті безпосередня участь користувачів послуг у процесах прийняття рішень щодо державних послуг породила відчуття, що замість того, щоб бути пасивними бенефіціарами або споживачами цих послуг люди мають бути активними агентами, які роблять та створюють послуги, які вони отримують. Пропонуючи можливість брати участь, ця група користувачів послуг розробила ідентичність як активного агента у своїх справах і змогла використовувати ці ідентичності, які вони самі відіграли роль у визначенні, для стратегічного дії для вдосконалення послуг, які вони використовуються. Для прикладу, люди із інвалідністю в Україні мають також активні виборчі права і можуть голосувати за тих кандидатів на всеукраїнських чи місцевих виборах, які просувають концепцію інклюзивності держави через створення системи заходів за безперешкодного доступу для кожного.

Хоча чиновники виявляли прихильність до ідеї залучення користувачів, мало хто пов'язував цю діяльність з громадянством, і існував спротив ідеї, що організовані групи користувачів є зацікавленими сторонами у дедалі складнішій системі місцевого управління.

Незважаючи на те, що це демонструє реляційний характер діяльності, вона більш чітко ілюструє необхідність процесів визнання та консенсифікації із залученням постачальників державних послуг, а також громадян, оскільки влада визначати статус і діяльність громадян лежить не тільки на громадянах самих, але в установах та суб'єктах, з якими вони працюють. Якщо громадяни самі трактують свою діяльність як практику отримання громадянства та

вираження своєї свободи волі та права на участь, це може створити силу для змін.

Фактично йдеться про те, що громадяни як носії певних прав щодо управління державою (влада в Україні належить народові України відповідно до Конституції України) можуть модернізувати сферу державного управління у сфері надання послуг населенню.

Також громадяни є активними користувачами прав щодо безпосереднього управління державою. Вони не лише визначають модель управління, але й здійснюють фактичне керівництво нею. На відміну від громадянської республіканської думки, це включає динаміку в громадянство, покладаючи обов'язки як на громадян, так і на державу через демократичні системи участі. У минулому відносини між державою та громадянами, як правило, опосередковувались і досягалися (або, як вважалося, є), через посередників, обраних представників та структури політичних партій. Але цей аспект участі в управлінні для доброго суспільства вимагає прямого зв'язку між громадянами та державою. Зв'язок між громадянином та державою повинен ґрунтуватися на участі та включенні. У свою чергу, це тягне за собою інституційні реформи, що дозволяють демократичну участь через створення нових форм відносин між громадянським суспільством та державою. Децентралізована система управління дозволяє громадянам брати участь у процесах прийняття рішень, що впливають на їхнє життя, і закликає уряди збільшувати свою підзвітність за допомогою прямих механізмів нагляду за громадянами. Дійсно, коли громадяни сприймають себе як суб'єктів управління, а не як пасивних бенефіціарів послуг та політики, вони можуть бути більш здатними стверджувати своє громадянство шляхом активного пошуку більшої відповідальності, а також шляхом участі у формуванні політики, яка впливає на їхнє життя.

Отже, існують різні підходи до визначення інституту громадянства, його значення у встановленні відносин між державою та суспільством.

1.2. Історія інституту громадянства

Історія громадянства описує мінливі відносини між людиною та державою, загальновідомі як громадянство. Громадянство, як правило, визначається не як аспект східної цивілізації, а західної. Існує загальна думка, що громадянство в давнину було простішим відношенням, ніж сучасні форми громадянства.

Існують розбіжності щодо того, коли почалися відносини громадянства, багато мислителів вказують на ранні міста-держави Давньої Греції, хоча інші вважають це, перш за все, сучасним явищем, яке налічує лише кілька сотень років. У римські часи громадянство почало набувати більше характеру відносин, заснованих на законі, з меншою політичною участю, ніж у Стародавній Греції, але розширювалася сфера діяльності громадян.

Вже в античній Греції (а точніше, в грецьких містах-державах), а потім і в Римі громадянство означало, насамперед, політико-правові відносини особи з державою на підставі антропосоціокультурної традиції розуміння поліса як найдосконалішого виду людського суспільства, за визначенням давньогрецького мислителя Арістотеля¹³.

Незважаючи на те, що громадянство протягом історії значно змінювалось, є деякі загальні елементи громадянства. Облігації громадянства виходять за межі базових споріднених зв'язків, щоб об'єднати людей різного генетичного походження, тобто громадянство – це більше, ніж кланова або розширена родинна мережа. Воно, як правило, описує відносини між людиною та загальним політичним утворенням, таким як місто-держава чи нація, і означає членство в цій організації. Воно часто базується на певній формі військової служби або її функції чи очікуванні на майбутню військову службу або на якісь інші функції. Як правило, вона характеризується деякою формою політичної

¹³ Гаврилюк Р. Природа податкового права: антропосоціокультурний підхід. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2014. С. 66.

участі, хоча ступінь такої участі може значно варіюватися від мінімальних обов'язків, таких як голосування, до активної служби в уряді. А громадянство протягом історії часто розглядалося як із поняттям ідеальної держави, яка тісно пов'язана зі свободою, важливим статусом із правовими аспектами, включаючи права, і іноді розглядалося як зв'язок прав чи права на права. Нарешті, громадянство майже завжди мало елемент виключення, в тому сенсі, що громадянство отримує значення, частково, шляхом виключення негромадян з основних прав та привілеїв.

Античні мислителі висловлювали свої позиції щодо розуміння громадянства. Філософ Платон задумав клас воїнів, подібний до спартанської концепції, що ці люди не займалися фермерським господарством, бізнесом чи ремеслами, але їх головним обов'язком було підготуватись до війни: тренуватися, тренуватися, тренуватися, тренуватися, постійно. Як і спартанська практика, ідеалізована спільнота Платона була одним із колективів громадян, які дотримувались спільних справ для побудови спільних зв'язків. Статус громадянства, на погляд Платона, передається у спадок.

Пишучи покоління після Платона, на відміну від свого вчителя, Арістотель не любив орієнтований на комуни підхід Спарти. Він відчував, що система розподілу земель Спарти, а також комунальне харчування ведуть до світу, в якому багаті і бідні поляризувались. Він визнав різницю в структурі громадянства на основі віку: молоді були «слаборозвиненими» громадянами, а похилі – «наджиттєвими» громадянами. Концепція Арістотеля про громадянство полягала в тому, що воно є юридично гарантованою роллю у створенні та керуванні урядом. Це відображає розподіл праці, який, на його думку, був хорошою справою; на його думку, громадянство відіграло командну роль у суспільстві, коли громадяни панували над негромадянами. У той же час, згідно з концепцією Арістотеля, не може існувати постійного бар'єру між правителями, і якби такий бар'єр існував, громадянство не могло б існувати. Розуміння Арістотеля громадянства залежало від суворого відділення публічного від приватного, полісу від ойкосів, людей та дій від речей, що

дозволило людям політично взаємодіяти з рівними. Щоб бути справді людиною, потрібно було бути активним громадянином громади: «Не брати участі в управлінні справами громади – це бути або звіром, або богом!» На думку Арістотеля, «людина – це політична тварина».

Римське громадянство було подібним до грецького зразка, але відрізнялося суттєвим чином. Грецькі ідеї громадянства в місті-державі, такі як принципи рівності за законом, громадянська участь у владі та уявлення про те, що жоден громадянин не повинен мати занадто багато влади надто довго – римський світ. Але на відміну від грецьких міст-держав, які поневолили полонених людей після війни, Рим пропонував відносно щедрі умови для своїх полонених, включаючи шанси для полонених мати другу категорію римського громадянства. Завойовані народи не могли голосувати в римських зборах, але мали повний захист закону, могли укладати економічні контракти та брати шлюб з римськими громадянами. Вони поєднувались із римлянами в культурі, яку іноді називали романітас – церемонії, громадські лазні, ігри та спільна культура допомогли об'єднати різноманітні групи в імперії.

Громадянство Риму передбачало не лише наявність обов'язків (платити податки чи служити у війську), а й конкретних прав та привілеїв. Зазвичай основними правами, які належали громадянам Риму, були такі: право голосу (*Ius suffragiorum*); право бути обраним чи призначеним на державну службу (*Ius honorum*), яке спочатку належало винятково патриціям, але згодом почало поширюватися і на інших громадян Риму чоловічої статі; право на торгівлю та право власності (*Ius commercii*), право народів (*Ius gentium*) як праобраз сучасного міжнародного права; право на шлюб (*Ius conubii*); право на пересування та вільний вибір місця проживання (*Ius migrationis*), що отримало своєрідне продовження у сучасній моделі громадянства Європейського Союзу¹⁴.

У феодальній системі існували відносини, що характеризувались як взаємні, причому зв'язки між лордами та васалами йшли в обидві сторони:

¹⁴ Heater D. A Brief History of Citizenship. New York University Press, 2004. P. 34.

васали обіцяли вірність та існування, тоді як лорди обіцяли захист. Основою феодального устрою був контроль над землею. Лояльність людини стосувалася не закону, не конституції, не абстрактного поняття, наприклад, нації, а людини, а саме наступного вищого рівня, такого як лицар, лорд чи король. Один з поглядів полягає в тому, що система взаємних зобов'язань феодалізму породила ідею особистості та громадянина. Згідно з подібною точкою зору, Велика Хартія Вольностей, будучи своєрідним «феодальним документом», означала перехід від феодалізму, оскільки документ не був особистим негласним зв'язком між дворянами та королем, а скоріше був схожим на договір між двома сторонами, написаний офіційною мовою, що описує, як різні сторони мали поводитися одна з одною. Велика хартія стверджувала, що свобода, безпека і свобода людей є недоторканими. Поступово особисті зв'язки, що пов'язують васалів з лордами, замінюються на договірні та більш безособові відносини¹⁵.

Перші дні середньовічних комун відзначалися інтенсивним громадянством, згідно з одним із поглядів. Іноді спостерігалася приголомшлива релігійна активність, стимульована фанатиками та релігійною спільнотою, і внаслідок розбрату та релігійного насильства європейці навчилися цінувати прислужливого пасивного громадянина.

Під час Відродження та зростання Європи середньовічний політолог Вальтер Уллманн припустив, що суть переходу полягала в тому, що люди, які є підданими монарха чи володаря, стають громадянами міста, а згодом і нації. А відмітною характеристикою міста було наявність власного закону, судів та незалежної адміністрації. А бути громадянином часто означало підкорятися міському законодавству на додаток до допомоги у виборі чиновників. Міста були оборонними угрупованнями, а їх громадяни були особами, які були економічно компетентними носити зброю, екіпіруватися і навчатися. За словами одного з теоретиків, вимога про те, що окремі громадяни-солдати

¹⁵ Апель К.-О. Спрямування англо-американського «комунітаризму» в світлі дискурсивної етики. Комунікативна практична філософія. К. : Лібра, 1999. С.372.

надають своє обладнання для бойових дій, допомогла пояснити чому західні міста розвинули концепцію громадянства, а східні – взагалі ні. Жителі міст, які воювали разом із дворянами в боях, більше не задовольнялись тим, що мали підпорядкований соціальний статус, а вимагали більшої ролі у формі громадянства. На додаток до міської адміністрації як способу участі у прийнятті політичних рішень, членство в гільдіях було непрямою формою громадянства, оскільки воно допомагало їх членам досягти фінансового успіху; гільдії чинили значний політичний вплив у зростаючих містах.

Під час європейського Середньовіччя громадянство, як правило, асоціювалося з містами. Шляхта в аристократії раніше мала привілеї вищого характеру, ніж простолюдини. Зростання громадянства було пов'язане з підйомом республіканства, оскільки, якщо республіка належить її громадянам, то королі мають меншу владу. У нових національних державах територія нації була її землею, а громадянство – ідеалізованим поняттям. Все частіше громадянство стосується не такої особи, як лорд або граф, а скоріше, громадянство пов'язує особу з державою на основі більш абстрактних термінів, таких як права та обов'язки.

Розвиток концептуальних основ міського права свідчить, що на трансформацію наукових уявлень про нього вплинули ідеї природного права, громадянського суспільства, конституціоналізму, муніципальної влади. Отже, історичну сутність міського права можна повною мірою усвідомлювати лише на основі соціологічного праворозуміння та громадівської (громадської) теорії місцевого самоврядування¹⁶.

Громадянство все частіше розглядалося як результат народження, тобто права першородження. Але країни часто зустрічали іноземців із життєво важливими навичками та здібностями, і приймали цих нових людей в процесі натуралізації. Збільшення частоти випадків натуралізації допомагало людям

¹⁶ Кіселічник В. Міське право як самоврядне право громади (на прикладі міста Львова). URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/Vksu_2014_6_24.pdf

розглядати громадянство як відносини, які люди вільно обирали. Громадяни – це люди, які добровільно вибрали вірність державі, які прийняли правовий статус громадянства з його правами та обов'язками, які підкорялися його законам, які були лояльними до держави.

Ранньомодерний період зазнав значних соціальних змін у Великобританії з точки зору становища окремих людей у суспільстві та зростаючої влади Парламенту щодо монарха. У 17 столітті знову зацікавилися Великою Хартією. Англійський суддя загального права сер Едвард Коук відродив ідею прав, заснованих на громадянстві, аргументуючи, що англійці в історії користувалися такими правами. Прийняття Клопотання про право в 1628 р. та Хабеас Корпус Акт 1679 року встановлювали певні свободи для суб'єктів, передбачених законом. Ідея політичної партії сформувалась із групами, що обговорювали права на політичне представництво під час дебатів у Патні 1647 р. Після англійських громадянських воєн (1642–1651) та Славної революції 1688 р. у 1689 р. був прийнятий Білль про права, в якому були кодифіковані певні права та свободи. Законопроект встановлював вимогу до проведення регулярних виборів, правила свободи слова в парламенті та обмежував владу монарха, гарантуючи, що, на відміну від більшості країн Європи того часу, королівський абсолютизм не буде панувати.

По всій Європі епоха Просвітництва у 18 столітті поширила нові ідеї про свободу, розум та політику по всьому континенту та за його межами

Британські колоністи через Атлантику виростили в системі, в якій місцеве самоврядування було демократичним, що відзначалося участю заможних людей, але після Французької та Індійської війни колоністи стали обурюватися збільшенням податків, введених Британією для компенсації витрат. Особливо неприємним для колоністів була відсутність їх представництва у британському парламенті, і фраза про відсутність оподаткування без представництва стала загальною скаргою. Боротьба між заколотниками-колоністами та британськими військами була часом, коли громадянство працювало, згідно з одним поглядом. американські та наступні французькі декларації прав мали важливе значення

для пов'язування поняття основоположних прав із народним суверенітетом в тому сенсі, що уряди черпали свою легітимність та авторитет із згоди керованих. Батьки-засновники розробили Конституцію Сполучених Штатів з урахуванням швидко зростаючої республіки, вибравши представницьку демократію на противагу прямій демократії, але ця домовленість оскаржувала ідею громадянства в тому сенсі, що громадяни фактично обирали інших осіб, які представляли б їх і брали своє місце в уряді. Револьюційний дух створив відчуття «розширення інклюзії». Конституція визначала структуру уряду, що складається з трьох частин, з федеральним урядом та урядами штатів, але вона не визначала відношення громадянства. Білль про права захищав права людей від вторгнення з боку федерального уряду, хоча він мало впливав на рішення судів протягом перших 130 років після ратифікації. Термін «громадянин» не був визначений Конституцією доти, доки в 1868 р. не було додано Чотирнадцяту поправку, яка визначала громадянство Сполучених Штатів, включаючи «Усі особи, що народилися або натуралізовані в США і підлягають її юрисдикції»¹⁷.

Сучасне громадянство охоплює всі три виміри: громадянське, політичне та соціальне. Громадянство вимагає життєво важливого почуття спільності у сенсі почуття вірності спільній цивілізації. Громадянство виникає із класової боротьби, взаємопов'язаної з принципом націоналізму. Люди, котрі були природженими або натуралізованими членами держави, виграли більшу частку прав із тривалої серії транзакцій між особами та агентами даної держави, в яких кожна з них має обов'язкові права та обов'язки. Це давання і прийняття спільного визнання повноважень як громадянина, так і держави.

Непередбачений і нерівномірний розвиток комплексу прав, що розумівся як громадянство, на початку XIX століття було в значній мірі пов'язано з класовим конфліктом, що розгортався в боротьбі за державну політику в галузі торгівлі та праці. Виник націоналізм. Багато мислителів припускають, що поняття прав на громадянство впливали з цього духу кожної людини, що

¹⁷ Трегуб О.І. Громадянство: концепції та перспективи. Наукові записки. 2008. Том 82. С. 18.

сильно ідентифікується з нацією свого народження. Сучасний тип громадянства – це той, що дозволяє людям брати участь у багатьох різних сферах суспільного життя. Громадянство – це не відносини, які можна окреслити однією сферою, а лише один із багатьох типів відносин, які можуть бути у людини. Це розглядалося як принцип вирівнювання в тому сенсі, що більшість інших людей мають такий самий статус.

Думка про те, що участь у законотворчості є важливим аспектом громадянства, продовжує висловлюватися різними мислителями. Найбільшим правом, яке можна назвати правом прав, є участь у прийнятті законів, а потім подання законів на користь цілого¹⁸.

Ідея громадянства та західних концепцій уряду почала виникати в Азії в 19-20 століттях. У Японії Мейдзі народні соціальні сили чинили вплив проти традиційних типів влади, і з періоду переговорів та поступок з боку держави настає час розширення демократії, Численні причинно-наслідкові зв'язки працювали над створенням японської версії громадянства: розширення військової діяльності призвело до розширення держави і території, що сприяло прямому правлінню, включаючи владу військових та японського імператора, але це опосередковано призвело до народного опору, боротьби, торгу і, отже, розширення ролі громадян на початку 20 століття в Японії.

Отже, історія громадянства сягає своїми коріннями античної Греції. Протягом різних епох інститут громадянства розвивався разом із розумінням держави і права і значенням людини для держави.

Висновки до Розділу I

Підсумовуючи цей розділ, можна зробити висновок про те, що інститут громадянства може розглядатися із використанням різних теоретичних

¹⁸ Суржинський М. І. Щодо поняття громадянства: теоретичний аспект. Часопис Київського університету права. 2006. № 4. С. 97.

підходів. Громадянство може осмислюватися як надання громадян протекції держави для реалізації права кожного, де держава виступає лише в ролі захисника. Також громадянство може визначатися через поняття колективу і його організації, здійснення влади тощо.

Історія громадянства сягає давніх часів. Ще античні мислителі висловлювали свої думки щодо значення та місця громадянства у державі. Цей інститут розвивався протягом всієї історії. Важливий поштовх для розвитку громадянства здійснило поширення магдебурзького права, а також революційні процеси, які призвели до демократичних перетворень у Великій Британії.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМВІДНОСИН МІЖ ДЕЖРАВОЮ ТА ГРОМАДЯНИНОМ

2.1. Громадянські права та обов'язки

Уявлення про права людини виникли в західній цивілізації та пов'язані з певними поглядами на сутність суспільства і людини, характерними для лібералізму і деяких пізніх версій природного права. Прихильники природно-правових теорій, що висувались у Новий час, посилаючись на очевидність біологічної тотожності людських індивідів, вважали, що кожна людина «від природи» має деякі невід'ємні, невідчужувані права, рівні для всіх. Це перш за все, за знаменитим твердженням засновника лібералізму Дж. Локка, «право на життя, свободу і власність»¹⁹.

Права та обов'язки лежать в основі громадянства. В центрі сучасної дискусії – рівновага та характер кожного. Як зазначалося раніше, підхід до прав впливає з ліберальної думки, в якій громадянство розуміється як формальний статус, що дає право особам на конкретні універсалізовані права, закріплені в законі. «Громадянство як зобов'язання» сягає своїм корінням у громадянську республіканську думку, в якій політична участь розуміється як громадянський обов'язок усіх громадян та вираження їх громадянства та соціального членства.

У класичному лібералізмі права розуміються як політичні та громадянські (право голосу, захист приватної власності, свобода слова, свобода людини тощо). Права оформлені законодавчо, а вимогання та реалізація прав розуміється як питання вибору особистості. У ліберальній думці функція політичної сфери полягає у наданні послуг індивідуальним інтересам та цілям,

¹⁹ Моїсеев С. Сучасна теорія прав людини: ліберальні та комунітаристські підходи. URL: <http://phtl.nlu.edu.ua/article/download/183200/183178>

захисті громадян при здійсненні їх прав та безперешкодному здійсненні будь-яким колективом його права та індивідуальних інтересів, які вони можуть мати.

У Конституції України невід’ємні та політичні права закріплені у різних статтях. Їм присвячено Розділ II Конституції України, що вказує на значення прав та свобод громадянина у відносинах із державою. Для прикладу у Конституції УРСР 1978 року²⁰ правам та свободам громадянина було присвячено лише окремі норми в кінці, тоді як домінуюче положення займали саме обов’язки громадянина.

Громадянськими правами людини, які закріплені на рівні Конституції України є: право на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23 Конституції України); невід’ємне право на життя (ст. 27); право на повагу до гідності (ст. 28); право на свободу та особисту недоторканість (ст. 29); право на недоторканість житла (ст. 30); право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31); право на невтручання в особисте та сімейне життя (ст. 32); право на свободу пересування і вільний вибір місця проживання (ст. 33); право на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34); право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35).

До політичних права і свобод громадянина України, які закріплені на рівні Конституції України потрібно відносити: право на об’єднання у політичні партії та політичні організації (ст. 36); право брати участь в управлінні державними справами, всеукраїнському і місцевому референдумах (ст. 38); право вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38); право на мирні збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39).

На нашу думку, враховуючи сучасні тенденції до прав людини також варто віднести право на евтаназію, яке вже закріплене у низці законодавств держав. Зокрема, у законодавстві Нідерландів та Нової Зеландії.

²⁰ Конституція УРСР 1978 року (втратила чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/888-09>

Також, на нашу думку, важливо закріпити право на доступ до Інтернету на рівні Конституції України. У сусідній Білорусії через активну суспільну позицію щодо незаконності результатів виборів це право часто обмежується державою.

Лібералізм просуває досить негативне поняття свободи – «свобода від». Відродження класичного лібералізму у формі нових прав у багатьох країнах Заходу підтвердило це негативне визначення свободи: відсутність примусу та втручання, так що роль держави обмежується захистом свободи окремих громадян.

Однак, як демонструють приклади з усього світу, такі негативні свободи не дають громадянам можливості вимагати права, оскільки для отримання прав потрібні ресурси, сила та знання. Наприклад, право жінки не зазнавати зґвалтування мало що означає, якщо її розуміння гендерних стосунків означає, що вона не сприймає примусовий секс як порушення її прав і не може в будь-якому випадку вимагати контролю над своїм тілом. В Україні право на статеву недоторканість та статеву свободу охороняється Конституцією України та Кримінальним кодексом України. Подібним чином, права на захист власності та засобів до існування мало що означають, якщо для отримання таких прав потрібні достатні ресурси, влада та знання для боротьби з корпоративними інтересами на офіційних політичних аренах. Особливо це стосується випадків, коли корпоративні інтереси зображуються як спільні інтереси проти індивідуальних інтересів власників земель та членів громади, що створює поняття конкуруючі права.

Як свідчать такі приклади, досвід та результати вимагання прав частково визначаються особою чи установою, до яких пред'являються претензії. Таким чином, інша сторона монети прав – це обов'язок відповісти і притягнути до відповідальності. Крім того, процеси витребування прав за своєю суттю є політичними і розгортаються як боротьба між інтересами, владою та знаннями різних осіб.

Найбільш неблагополучні у відносинах влади та ресурсів найменше усвідомлюють і можуть відстоювати свої претензії на права. Негативні свободи покликані захищати індивідуальну автономію, дозволяти людям добиватися власних цілей, яких неможливо відокремити від здатності робити це.

Слід відзначити, що тривалий час у західній ліберальній традиції єдиними правами вважалися громадянські й політичні. Уявлення про економічні, соціальні й культурні права, так звані «права другого покоління», виникають пізніше, у XIX–XX ст., і реалізуються на практиці лише у XX ст. Прийняття ідеї «прав другого покоління» у західних країнах зустріло великий опір, і навіть зараз для багатьох західних мислителів характерне досить скептичне й підозріле ставлення до соціально-економічних та культурних прав. У будь-якому разі, у західній традиції громадянським і політичним правам надається перевага. Наприклад, провідний політичний філософ сучасності Дж. Ролз у своєму основоположному маніфесті лібералізму XX ст. «Теорія справедливості» говорить про «лексичний пріоритет» громадянських і політичних прав і свобод – тобто жодні компроміси, обмеження їх заради економічної ефективності і т. д. неприпустимі; суспільство повинно починати реалізацію принципу економічної справедливості тільки після того, як реалізовані ці права²¹.

Існує позитивне поняття свободи в громадянстві через поняття соціальних прав: права на добробут і ресурси, такі як права на здоров'я, освіту і гідний рівень соціально економічного добробуту, незалежно від положення людини на трудовому ринку. Доступ до такого основного соціального забезпечення та ресурсів є правом сам по собі. Соціальні права є надзвичайно важливими для того, щоб усі люди могли брати участь у соціальному та політичному житті, тобто реалізовувати свої громадянські та політичні права.

Відповідно до Конституції України економічні, культурні, соціальні, екологічні та сімейні права людини це: раво кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатом своєї інтелектуальної, творчої

²¹ Rawls J. A Theory of Justice. Oxford : Oxford University Press, 1971. P. 87.

діяльності (ст. 41); право кожного на підприємницьку діяльність (ст. 42); право на працю (ст. 43); право працюючих на страйк для захисту своїх економічних та соціальних інтересів (ст. 44); право працюючих на відпочинок (ст. 45); право громадян на соціальний захист (ст. 46); право кожного на житло (ст. 47); право кожного на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48); право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49); право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст. 50); право пов'язане з забезпеченням вільної згоди на шлюб, охороною материнства і батьківства, дитини і сім'ї (ст. 51-52); право кожного на освіту (ст. 53); право на свободу літературної, художньої, іншої творчої діяльності та її результати (ст. 54).

Соціальне громадянство сприяє усуненню розумінню можливості реалізації прав людини за її місцем на ринку праці, так що вони не повністю залежать від продажу своєї робочої сили на ринку. У цьому аргументі пов'язуються права соціального громадянства з потребами людини через поняття індивідуальної автономії, зв'язок, який повторюється в сучасних теоріях прав на соціальне громадянство. Позитивні свободи соціальних прав дають можливість саморозвитку, даючи право всім громадянам на соціальні та економічні умови, необхідні для досягнення їх особистих цілей, як і у випадках, коли загальні права на освіту та охорону здоров'я.

Запроваджуючи всіх громадян до комплексу соціальних прав, воно допомагає подолати соціальну та економічну нерівність і сприяти ефективному здійсненню громадянських та політичних прав групами, що опинились у неблагополучному положенні з точки зору влади та ресурсів. Ці аргументи виходять за рамки офіційних прав класичного лібералізму щодо концептуалізації соціальних прав як основних прав: права на умови, що дозволяють вимагати інших прав.

Визнання того, що здатність людей претендувати на одне право часто залежить від реалізації інших прав, призвело до тверджень про неподільність політичних, соціальних та громадянських прав та про необхідність реалізації та

реалізації кожного з них одночасно. Визнання неподільності цих прав надає рівної ваги кожному і забезпечує засіб посилення здатності вразливих груп вимагати соціальних, політичних та економічних ресурсів для задоволення своїх потреб.

Соціальні права по своїй природі відрізняються від політичних і громадянських прав, оскільки вони припускають, претензії щодо ресурсів, тобто, вони відносяться до вимог до вигод, гарантованих від держави, а не заяви, зроблені проти держави²². Дискусія щодо законності соціальних прав підкріплюється протиставленням «негативних» та «позитивних» бачень свободи. Більше того, здійснення політичних та громадянських прав у будь-якому випадку також передбачає вимогу щодо ресурсів. Таким чином, основна увага повинна бути зосереджена на взаємодії між різними формами прав та обов'язків, а також на тому, як ця рівновага впливає на соціальні відносини влади та спроможності діяти як громадянин.

Мислення з точки зору неподільного набору прав на громадянство відтворює традиційні підходи до соціального та економічного добробуту. Питання соціального забезпечення зазвичай ставляться як питання про те, чи має держава взяти участь у задоволенні соціальних потреб певної групи, і якщо так, то наскільки. Це, як вона стверджує, не лише дозволяє отримати відносно обмежену кількість відповідей і веде дискусію в кількісному вираженні, але приймає як належне визначення потреб, про які йдеться і виключає той факт, що інтерпретація потреб людей сама політична ставка.

Можна розрізнити два протилежні розуміння індивідів у соціальній політиці, як місце бажань, таких як голод, який веде до врахування потреб, і як активних агентів, що роблять вибір, що веде до врахування прав. Увага до потреб призвела до того, що бенефіціари соціальної політики характеризуються як пасивні цілі, без власних цілей та інтересів. Значна частина сучасної соціальної політики вийшла за межі таких моделей зверху вниз, зробивши

²² Боаз Д. Ключові поняття лібертаризму. Лібералізм антологія. упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: Простір, Смолоскип, 2009. С. 37.

акцент на участі та партнерстві. Охоплюючи концепцію прав, вона просуває ідею, що люди є активними агентами, а не просто мають потреби, що вимагають задоволення.

Підходи, засновані на правах та потребах, доповнюють один одного, при цьому підходи на основі потреб допомагають визначити потреби в ресурсах певних груп, а підходи, засновані на правах, забезпечують засіб посилення вимог людей до цих ресурсів. Отже, права можна розуміти як легітимізовані вимоги, тоді як потреби – це власне сприйняття людьми свого права, яке ще не має бути легітимізованим (там само). Таким чином, перспектива прав політизує потреби і передбачає позицію щодо питань соціальної справедливості.

На ліберальний погляд, надання всім громадянам універсального набору індивідуальних прав розглядає кожну людину як формально рівну і, таким чином, забезпечує платформу влади та законності, на якій неблагополучні особи та групи можуть кинути виклик нерівності та несправедливості²³. Однак надання всім громадянам однакових прав не обов'язково сприяє досягненню рівних результатів. Дійсно, вона схильна абстрагувати нерівності від політичного та історичного контексту, в якому вони були створені та підтримувані, і ігнорувати їх фундаментальний вплив на свідомість людей та можливості захищати їх права та потреби. Насправді різні громадяни мають дуже різні потреби, інтереси та пріоритети, і кожен починає з різної позиції влади та ресурсів.

Нав'язування універсального набору цінностей під виглядом турботи про всіх створює помилкову одноманітність, яка приховує реальність влади та різницю, яка робить одних більш рівними громадянами, ніж інші. І, як це не парадоксально, замість вирішення проблем нерівності, універсалізм може працювати на маргіналізацію і без того маргінального і загострювати соціальну ізоляцію, одночасно маскуючи це під вінір офіційної рівності.

²³ Волдрон Д. Теоретичні засади лібералізму. Лібералізм: антологія. упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: Простір, Смолоскип, 2009. С. 68.

Ті, хто має ресурси, владу та знання для формування визначень прав та того, як вони застосовуються на практиці, здатні перетворити дискурси прав та права на свою користь. З іншого боку, сама структура виключень означає, що найбільш маргіналізовані часто не можуть цього зробити.

Як впливає з цього пункту, незважаючи на їх теоретично часто універсалістське визначення, на практиці права інтерпретуються та опосередковуються через ситуативні змагання та процеси пред'явлення претензій. Збірник матеріалів про права досліджує способи опосередкування претензій на права через домінуючі дискурси навколо цих прав та інституцій та місць, в яких розгортається боротьба за права. Будучи прихильними суб'єктами, які обмірковують питання прав, вони спираються на свою різну владу, знання, інтереси та потреби, щоб визначити та сформувані процес та результати позовів про права. І оскільки різні права часто конкурують між собою та суперечать один одному (як з правами на інформацію та правами на корпоративну таємницю), претензії на права часто розігруються як боротьба за владу та ресурси.

На нашу думку, соціальна та економічна нерівність українського суспільства сформована якраз тим, що рівність можливостей та соціальний захист використовується деякими колами не в дусі закону, не в тому значенні, яке це було задумано мислителями. Проблемою забезпечення реалізації соціальної функції держави по відношенню до своїх громадян є те, що суб'єкти, які перебувають при владі використовують її для свого блага, а не для блага суспільства. Приклад, у Рівному з 2015 року виділяється фінансування на програму молодіжного кредитування. Журналісти зазначають, що з часу існування програми 35 осіб отримали такі кредити, із яких 21 особа має зв'язки з обласною і міською радами, їхніми комунальними підприємствами, іншими державними структурами або ж політичними партіями. 6 осіб безпосередньо працюють у міській раді, її департаментах чи комунальних підприємствах. Що

наштовхує на думку про те, що «іпотека для тих, хто потребує» якимось чином трансформувалася в «іпотеку для своїх»²⁴.

Основною проблемою цієї ситуації і схожих ситуацій є корупція, її масштаби в Україні та проблеми у боротьбі із нею. На нашу думку, необхідно присвятити окремий розділ Конституції України боротьбі із корупцією, визначити це одним із основних завдань держави. Наповнення бюджету здійснюється більшою мірою за податки, які сплачуються фізичними особами – громадянами. І замість того, щоб держава забезпечувала виконання цими коштами своїх завдань чи функцій вони буквально розкрадаються особами, які здійснюють функції чи діють від імені держави щодо виконання обов'язків держави перед громадянами.

Зосередження уваги на справедливих результатах вимагає диференційованого підходу до прав, який активно враховує реалії влади та нерівності, інституціоналізованої в суспільствах. Цей момент призвів до концепцій громадянства, які починаються з потреб знедолених та прагнуть інвестувати їх із силою та ресурсами, необхідними для активної боротьби з несправедливістю та створення власних стратегій та точок входу для змін. Замість того, щоб уявляти собі громадянство, визначене сукупністю певних прав та обов'язків, такий підхід фокусується на «праві мати права» та захищати власне сприйняття прав. Таким чином, акцент переходить на процеси вимог прав, а не на суть цих прав як таких. Піднімаючи уявлення про права, створені завдяки колективній боротьбі громадян, це динамічне розуміння просуває ідею групових прав.

Підсумувати зазначене, вбачається доцільним через розуміння прав громадян у відносинах із державою крізь призму рівності всіх лише перед законом. У відносинах «держава – громадянин» – рівність видозмінюється залежно від врахування потреб громадянина. Водночас, у сучасному суспільстві важливим є не визначення каталогу прав кожного громадянина

²⁴ Квартири для своїх: хто в Рівному отримав підтриману з бюджету пільгову іпотеку. URL: <https://bihus.info/kvartyry-dlya-svoyih-hto-v-rivnomu-otrymav-pidtrymanu-z-byudzhetu-pilgovu-ipoteku/?fbclid=IwAR2e-nvDu-nHQZueXHkiX0Tv7Z4nDWKZb8VvJsFK5IaSxK6FaFNXv4SM3s>

окремо, а визначення його права на самостійне формування зазначеного каталогу прав.

2.2. Колективні права громадян у відносинах із державою

Колективними правами людини, які закріплені на рівні Конституції України є: право громадян на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36); право громадян на збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39); право на колективні письмові звернення (ст. 40); право на страйк для захисту економічних та соціальних інтересів (ст. 44 Конституції України) тощо.

У більшості підручників й навчальних посібників із загальної теорії права і держави та конституційного права висвітлення проблеми оптимального співвідношення цієї дихотомічної пари прав фокусується (а часто-густо цим й обмежується) на констатації наявності серед інших такої класифікації, за якої всі права людини можуть бути розподілені за суб'єктним складом здійснення – на індивідуальні (здійснюються лише одноособовими діями – наприклад, право на свободу вираження поглядів, на виховання своєї дитини) та колективні (можуть бути реалізовані лише спільними діями учасників групи носіїв права – наприклад, право на утворення громадських об'єднань, проведення мітингів, демонстрацій)²⁵.

Виходячи з інтеграції ліберальних прав у громадянську республіканську думку, поняття групових прав різко контрастує з ліберальним розумінням особистості як єдиного носія прав. Ідея групових прав стосується прав, характерних для певних груп людей, таких як жінки, етнічні меншини чи релігійні угруповання, які захищають та забезпечують реалізацію конкретних потреб, інтересів та пріоритетів цих груп. Прийняття групових прав передбачає

²⁵ Панкевич О. З. Природа колективних людських прав та їх співвідношення з індивідуальними правами (у світлі загальної декларації прав людини). URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vapny_2018_25_3_6.pdf

визнання та повагу різниці. Це також пропагує поняття диференційованих прав; що різні групи можуть законно вимагати різних наборів прав, що є головним для аргументів навколо культурного релятивізму та прав.

Для громадських республіканських мислителів група є визначальним центром ідентичності, а інтеграція прав у ці рамкові рамки зосереджується на ідеї, що група є логічним центром визначення прав та процесів подання претензій. Процес участі у громадянстві визначається як формування груп з однаковими потребами та інтересами, що працюють разом, щоб сформулювати свої пріоритети в державних сферах, зрештою, для визначення загального блага. Таким чином, права розуміються як не лише заявлені, але й створені шляхом групової боротьби і формальне визнання групових прав, як видається, надає силу та легітимність груповій боротьбі за права.

Однак політика влади, представництва та посередництва формує питання, які порушуються, а також процеси та результати боротьби за права та процеси подання претензій. Більше того, як стверджують багато письменників, існує фундаментальна проблема в уявленні про те, що може існувати «загальне благо». Оскільки різні люди мають дуже різні можливості та можливості брати участь, і найбільш маргіналізованими є ті, хто, мабуть, матиме найменшу владу та ресурси, вимагаючи від громадян участі в політичній діяльності з метою визначення та заявлення своїх прав, можливо, найімовірніше просування версії «загальне благо», яке насправді сприяє тим, хто вже має заможне становище.

Такі зауваження сприяли аргументам щодо інтеграції поняття групових прав у рамках ліберального громадянства, що підкреслює справедливість, та належний закон, які намагаються включити групові права в ліберальні рамки індивідуальних прав. Зосереджуючи свою аргументацію навколо етнічних меншин у культурах більшості, варто зазначити, що етнічні групи мають законні права підтримувати власні системи цінностей, оскільки ці засоби захисту спрямовані на заперечення зовнішніх загроз, а не внутрішнього захисту. Наприклад, права на вираження певних культурних переконань та способів існування не повинні загрожувати забобонам та дискримінації, які

знають меншини при спробах домінуючої більшості створити те, що вони бачать як ідеальне суспільство. В Україні для прикладу не визначено пріоритетності прав окремої релігійної групи, а формуються «формально» однакові можливості для кожної із релігійних груп. Фактично ж, домінуючою релігійною групою є християни православного обряду. У зв'язку із цим, формуються певні привілеї цій релігійній групі, які стосуються податкового законодавства та трудового законодавства тощо. Для прикладу, більшість основних християнських свят визначено державними.

Наприклад, механізм реалізації прав національних меншин досить складний. Його головними елементами є: система законодавчих актів, які закріплюють правовий статус національних меншин; система міжнародно-правових актів щодо статусу нацменшин, підписаних і ратифікованих Україною; система державних органів й установ, які здійснюють контроль за дотриманням чинного законодавства; система громадських організацій і рухів, які сприяють задоволенню етнокультурних потреб національних меншин; спеціальні фонди розвитку та цільові програми їх етнокультурного відродження²⁶.

Культурні практики, що призводять до утисків окремих членів цієї групи (як і пригноблення жінок, інституціоналізованих в рамках культурних практик та дискурсів), вважаються незаконними. Таким чином, потрібно відстоювати права людей на культурне членство та практику, водночас відстоюючи права тих людей, які не можуть бути пригнічені цими культурними членствами.

Однак, важко застосувати вказаний аргумент до множинних, взаємопов'язаних та часто суперечливих реальностей групових ідентичностей та інтересів. Фрагментації та конфлікти, які внаслідок такої багаточисельної та суперечливої боротьби породжують як ліберальні, так і громадянські республіканські побоювання, що офіційне визнання диференційованих прав може спонукати людей зосередитися на своїх вузькогрупових інтересах та

²⁶ Федунь О. В. Політико-правові аспекти захисту прав національних меншин в Україні. URL: <https://intrel.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/09/72-98-1-SM.pdf>

ідентичності; конкуруючи з іншими групами, замінюючи та принижуючи загальне розуміння громадянства та демократії²⁷.

Однак це підкреслює притаманну напруженість між прагненням сформулювати загальні принципи та необхідністю застосовувати ці принципи в конкретному контексті.

Розуміння претензій групи на права вимагає визнання не тільки законності групових прав, але й того, наскільки сама групова ідентичність (як форма солідарності) займає центральне місце в почуттях людей.

Свобода до самовизначення (позитивна свобода) вирішально відрізняється від свободи від обмежень (негативна свобода). Також існує третя форма свободи: «свободи на утвердження себе та свободи волі». Визнання групи є незалежним джерелом людської діяльності, як суб'єкта, який має власну волю діяти відповідно до неї (незалежно від того, є це законним чи ні) і не підлягати керуванню.

Ця третя форма свободи, хоча і тягне за собою негативні свободи для всієї групи, тісно пов'язана з солідарністю, братерством, взаєморозумінням та необхідністю об'єднання на рівних умовах. Це можна зрозуміти як групову свободу, і, як пояснюється, чому члени певних груп активно вирішують обмежувати свої індивідуальні свободи, але все ще відчують задоволення від своєї групової свободи. Це вказує на важливість свободи асоціації та належності як такої для почуття особистості та цінності людей. Можна також стверджувати, що надання статусу груповим правам може надати більшу легітимність ідентичності групи та силу їх загальних вимог. Більше того, приналежність та самостійність, що породжує така спільна ідентифікація, є як цінним виміром життя сам по собі, так і основою для встановлення спільної бази, на якій можуть бути створені групова та індивідуальна автономія та свобода діяльності.

²⁷ Єрмоленко А. Комунікативна практична філософія. Київ: Лібра, 1999. С. 76.

2.3. Громадянство та індивідуальна та групова ідентичність

Професор П. Рабинович писав: «правосвідомість – це система понять, поглядів, уявлень і почуттів з приводу чинного або бажаного юридичного права, а також діяльності, пов'язаної з правом...Це свідомість осіб, які входять до складу відповідних органів держави, тобто погляди, уявлення цих людей щодо цілей, змісту і форми правил поведінки, встановлених державою... Правосвідомість притаманна не тільки «авторам» юридичних норм, а й усім людям, які так чи інакше стикаються або можуть «контактувати» з об'єктивним юридичним правом»²⁸.

Дискусії про образи та значення громадянства часто обрамляються дискусіями про особистість: як люди бачать себе громадянами та діють з цього приводу, і як це пов'язано з їхнім розумінням себе в інших аспектах життя. Як зазначалося вище, питання ідентичності є центральним для сучасної дискусії щодо приналежності до групи та боротьби за права. Зі збільшенням визнання того, що для багатьох громадянство на практиці є порожнім і безглуздим, занепокоєння громадянином як самою формою ідентичності набуває нового значення. В основі сучасної писемності лежить твердження, що те, як люди розуміють себе громадянами, може мати значний вплив на їх сприйняття своїх прав та обов'язків, а також на те, чи беруть вони участь, у якій формі та чому.

Професори М. Кельман та О. Мурашин зазначили: «правосвідомість – вид (форма) суспільної свідомості, що містить у собі сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та уявлень, які характеризують ставлення людини, соціальних груп і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права та діяльності, пов'язаної з ним. Зупиняючись на її доволі значному впливі на організацію суспільного життя, варто пояснити це тим, що правосвідомість введено в механізм правового регулювання як один із засобів впливу на суспільні відносини. Специфічна риса правосвідомості як складової частини

²⁸ Рабинович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. Х.: Консул, 2005. 8-ме вид., стереотипне. С. 55.

механізму правового регулювання полягає в тому, що роль останньої не обмежена будь-якою однією стадією правового впливу. Тією чи іншою мірою вона наявна на всіх етапах механізму правового регулювання права»²⁹.

Різні точки зору на громадянство визначають різні відносини між громадянством та ідентичністю. Для громадянських республіканських мислителів громадянство – це всеосяжна громадянська ідентичність, що виробляється і продукує почуття приналежності до певної національної держави. Без спільної національної ідентичності громадяни не можуть нічого об'єднати, жодної причини поширювати роль лише на цих людей і навпаки без громадянства національність не може реалізувати активістську ідею громади людей, що визначають її власне майбутнє. Для ліберальних мислителів, на відміну від цього, громадянство означає офіційне членство в національній державі, ідентичність, яка є загально визнаною, щоб сприяти формальній рівності в правах та обов'язках для всіх.

Незважаючи на свої принципово різні основи, обидві школи мислення просувають громадянськість як універсальну, а індивідуальну/групову ідентичність як особливу і обидві концептуальності громадянства на рівні національної держави. Складність обох концепцій виникає через проблематичну концепцію ідентичності.

Доволі цікавим питанням є питання структури правосвідомості. С. Нагорняк, досліджуючи питання структури правосвідомості окремої суспільної групи – студентів юридичних факультетів, виділяє такі загальні компоненти структури правосвідомості:

«1. Когнітивний компонент представляє собою комплекс соціально-правових та юридичних знань, котрими володіє майбутній юрист, знання основних нормативно-правових документів, регламентуючих професійну діяльність юристів.

2. Правостворюючий компонент характеризується емоційним станом (емоції, почуття, переживання) майбутнього юриста, що виражає його

²⁹ Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права: підручник. К.: Кондор, 2008. С. 145.

емоційно-ціннісне ставлення до права й законодавства, ціннісний показник усвідомленості майбутнім юристом необхідності соціально-правової діяльності.

3. Поведінковий компонент – правова поведінка майбутнього юриста, навички прийняття юридичних рішень у професійних та особистісних ситуаціях, захист прав, свобод, інтересів клієнтів»³⁰.

Кожен із зазначених компонентів правосвідомості формується через вплив громадянства на визначення ідентичності особи. Визначення громадянства як універсального та ідентичності не тільки створює штучний поділ між громадянством та ідентичністю, але передбачає, що кожна людина та група однаково розуміє, переживає та практикує громадянство. Це ігнорує думку про те, що почуття особистості та почуття громадянства особистості взаємно формують одне одного. Наприклад, інше почуття громадянства може спричинити особистість «індуїстсько-жіночу» та «індуїстсько-чоловічу». У той час як домінуючі дискурси навколо чоловічої статі наголошують на політичних можливостях та зобов'язаннях, домінуючі дискурси навколо жіночості просувають ідею, що політична ангажованість не є ні соціально прийнятною, ні в рамках жіночих можливостей.

Концептуалізація ідентичності стала загальною відправною точкою для роздумів про взаємодію громадянства та ідентичності. Ідентичність слід розуміти як сукупність предметних позицій (таких як «жінка», «єврей», «скотар», «мусульманин» тощо), кожна з яких представляє ототожнення особи з певною групою. Разом ці предметні позиції формують індивідуальність особистості, при цьому кожен вимір формує інші (маючи на увазі, що мусульманка і християнка можуть розуміти ідею бути «жінкою» по-різному). Кожна позиція суб'єкта розуміється людиною через домінуючі навколо неї ідеї (наприклад, належна жінка повинна шанувати свого чоловіка), які для багатьох людей формують аспекти їх повсякденної практики.

³⁰ Нагорняк С. В. Структура, критерії, показники та рівні сформованості правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/Nvuuped_2016_2_40.pdf

Одним із проявів колективної правосвідомості є групова правосвідомість. Особливо важливою для нашого суспільства та держави є правосвідомість політичної еліти.

Проблема правової свідомості та правової культури ще тривалий час буде актуальною, а необхідність її дослідження безпосередньо впливає з конституційного проголошення України правовою державою. Це обумовлює потребу в неухильному зростанні й досягненні високого рівня правової культури кожного громадянина, кожної посадової особи, кожного державного службовця, і особливо професійних юристів-правоохоронців (нинішніх курсантів навчальних закладів МВС України), які працюватимуть у сфері законотворчості, застосування та охорони права. Лише тоді рівень правової культури населення досягне найвищого щабля розвитку, лише тоді кожен громадянин держави відчує власну приналежність до правового життя країни, буде активним учасником правового процесу та матиме змогу самостійно аналізувати чинне законодавство, відзначаючи його здобутки та недоліки³¹.

Водночас слід наголосити на тому, що необхідно враховувати і неінституційний рівень правосвідомості, який є більш консервативним щодо глибинних змін. Роки незалежності України змінили життя суспільства і свідомість людей. Але це не означає повної ліквідації тих деформацій правової свідомості населення, які склалися за роки радянської влади: тривалий час в Україні культивувалася ідея ототожнення права і законодавства³².

Почуття групової політичної ідентичності виробляється через ототожнення з іншими, які займають спільно певні предметні позиції. У моменти, коли певна політична ідентичність опирається на громадянські дії (наприклад, через жіночий рух, кампанії за захист прав геїв), той вимір ідентичності, на якому люди спираються, стає «домінуючим». Це означає, що інші аспекти ідентичності людини визначаються через цю політизовану

³¹ Юридична деонтологія. В. Д. Ткаченко, С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов та ін. за ред. В. Д. Ткаченка. Х. : Одісей, 2006. С. 69.

³² Шаравара І. Правова свідомість та правова культура в Україні: проблеми їх формування. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2015/3/part_1/2.pdf

суб'єктну позицію: наприклад, у боротьбі за права людей, переміщених дамбою, саме ця ідентичність зближує людей та інші виміри ідентичності (такі як жіночість) визначаються через їхнє відношення до головного об'єкта боротьби, підкреслюючи особливий досвід та потреби жінок як переміщених осіб.

На нашу думку, важливе місце у формуванні правосвідомості громадян займає правова ідеологія. Як вже було зазначено, в Україні на рівні законодавства не визначено національної правової ідеології. Водночас, у статті 15 Конституції України зазначено, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. Цензура заборонена. Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України.

Прикметно, що ця норма стала наслідком боротьби із рудиментами радянського суспільства, де існувала єдина ідеологія – комуністична. Проте, на нашу думку, на державному рівні треба визначити єдину національну ідеологію для формування правосвідомості громадян, яка водночас має бути єдиною, але не обов'язковою.

Почуття громадянства людей також може впливати на формування їх розуміння та практику своєї особистості. Наприклад, жінка, яка розуміє громадянство як активну форму практики та статус, який дає їй право захищати своє розуміння своїх прав, може працювати на утвердження своїх потреб та пріоритетів як жінки в політичній сфері. А через захист особливих прав жінок вона може позиціонувати себе як «феміністка». Такі позиції, як «феміністка» та «профспілкова активістка фермерів», можливо, роблять найбільш чітким переплутаний характер громадянства та ідентичності. Вони за визначенням є політичними ідентичностями, що означають свідомість та дії для змін навколо певних умов, дискурсів та практик. Таким чином, хоча такі предметні посади, як «жінка», можуть сформувати у жінки відчуття та досвід громадянства, в деяких контекстах це може сприяти відчуттю або реальності негромадянства. З

іншого боку, «феміністка» означає, що активне почуття громадянства працює над формуванням розуміння «жінки» та сприяє груповим та індивідуальним заходам для змін.

Те, як люди розуміють себе громадянами, і як вони інтерпретують цей вимір своєї ідентичності у формі дій щодо громадянства, може мати складні стосунки з почуттям приналежності до певних груп та відчуттям того, що їхні стосунки з певними установами мають формуватися за підзвітністю. Деякі можуть розуміти себе громадянами держави в силу обіймання наборів предметних посад, які, зокрема, створюють відчуття ідентичності громадянства та дають змогу формувати практику громадянства. Деякі такі люди можуть розуміти себе громадянами, але вирішують не бути активними. Інші можуть займати набори предметних посад, що стримують активне почуття громадянства. Однак для деяких людей свідомість виключень, спричинених соціальною конструкцією їхньої ідентичності, може сприяти реалізації громадянських дій на зміну.

Універсалізація концепції громадянина служить для того, щоб приховати реальність виключення громадянства під завісу офіційної рівності. Різні люди не тільки мають надзвичайно різні можливості та можливості займатися політичною, соціальною та громадською діяльністю, але формулювання державної політики часто виключають потреби та досвід певних груп.

Феміністи, письменники та рухи з питань інвалідності та руху були в авангарді цієї дискусії. В центрі їх аргументів – необхідність розкрити реальність громадянина, який часто сприймається як націлену на одну соціальну групу і вжити заходів, щоб дозволити групам меншин брати участь у соціальному, політичному та громадському житті, визначаючи та вимагаючи їх права стати рівноправними, активними громадянами.

Сучасна література, що стосується включень та виключень громадянства, наголошує на численних та взаємозв'язаних утисках та недоліках, з якими часто стикаються маргіналізовані групи викладає концептуальний спектр недоліків та несправедливості, починаючи від насамперед економічних форм і

закінчуючи первинними культурними формами (сформульованими навколо ідентичностей, які будують відносини влади). Вона стверджує, що економічні та культурні форми несправедливості та неблагополуччя часто взаємозв'язуються, виробляючи, легітимізуючи та підтримуючи одна одну, і таким чином породжують те, що вона називає «двовалентними колективами». Наприклад, касту часто сприймають як двовалентну колективність, оскільки вона уособлює як економічний збиток через релігійно санкціоновану сегрегацію та упорядкування занять з найнижчими кастами, пов'язаними з найбільш стигматизованими професіями, так і символічну девальвацію, яка визначає найнижчі касты як зневажені та законні різні форми несправедливості

Аналіз постколоніальних держав в Африці також ілюструє цю думку. Історія колоніалізму інституціоналізувала білі еліти як економічно та культурно привілейованих громадян (життя яких формувались сучасним правом, культурою та релігією), а колонізована чорна більшість як знецінені піддані (життя яких були сформовані в рамках звичаєвого права, язичництва та ритуалу). Хоча раса може більше не бути основною лінією виключення, що визначає відносини між людьми та державою, системи цінностей, на яких будувалися суспільства в колоніальні періоди, залишаються інституціоналізованими.

Хоча часто взаємопов'язані, різні форми неблагополуччя мають власну чітку логіку та стратегічні реакції. Там, де невідність є значною мірою економічною, люди, швидше за все, мобілізуються навколо своїх інтересів та формулюють вимоги з точки зору перерозподілу. Там, де недолік в основному базується на системах цінностей, мобілізація, швидше за все, стосується питань особистості та вимог, сформульованих з точки зору визнання. Це породжує потенційну напругу: логіка вирішення недоліків, заснованих на ресурсах, і закликів до перерозподілу є рівноправною, тоді як логіка вирішення недоліків, заснованих на ідентичності, та вимог до визнання – це різноманітність. Ця напруга особливо проблематична для тих двовалентних колективів, які

зазнають неблагополуччя через взаємозв'язок динаміки як ресурсів, так і оцінки.

Зазначене висвітлює парадокс щодо закликів до прав на включення та перерозподіл, що спостерігаються в багатьох боротьбах за громадянство. Боротьба маргіналізованих груп часто висловлює вимогу про включення, одночасно кидаючи виклик природі того, що означає бути включеним. Тобто основою соціального членства, принципами розподіл ресурсів та засоби доступу до самих ресурсів³³.

З огляду на ці суперечливі логіки, деякі сучасні статті ставлять питання про те, чи може боротьба за визнання громадянства сформувати ефективний опір несправедливості, нерівності, домінуванню та гніту. Для когось така політика визнання занадто роздроблена і вилучена з економічної сфери, щоб чинити опір; аргументи, що призвели до заклику робити акцент на перерозподілі, а не на політиці ідентичності, що розділяє. Такі аргументи зводять соціальну справедливість лише до перерозподілу. Це ігнорує соціальні та організаційні відносини, які визначають закономірність нерівності, і навіть тоді, коли фокус зміщується в сторону, не є матеріальні блага, такі як охорона здоров'я та освіта, концепція перерозподіл відноситься до них, як якщо б вони були статичні об'єкти, на відміну соціальних відносин

Увага повинна бути приділена до соціальної справедливості в розумінні з точки зору гноблення (інституційні обмеження на саморозвиток) і панування (інституційні обмеження на саме визначення), так як це дозволяє концептуалізації, яка відноситься не тільки до перерозподілу, а й до інституційних умов, необхідних для розвитку та реалізації індивідуальних можливостей та прав груп. Соціальна справедливість вимагає не танення розбіжностей, які будують відносини влади, а інститутів, які сприяють і поважають групові розбіжності без утисків.

³³ Бучакова М. А. Философско-правовые подходы к определению гражданства. Психопедагогика в правоохранительных органах. 2003. № 2. С. 30.

Демократія залежить від того, як громадяни ідентифікуються з різними групами та працюють разом, щоб висувати вимоги. Громадянство можна розуміти як артикулюючий принцип, який впливає на різні суб'єктні позиції соціального агента. При цьому допускаючи безліч конкретних прихильностей та повагу до індивідуальної свободи. Громадянство слід розглядати як ланцюжок еквівалентності, концепція, яка, передбачає надання рівної цінності через повагу до різноманітності, на відміну від рівності, яка означає бути подібним³⁴. Цей ланцюг динамічно формується через різні соціальні змагання, що працюють над формуванням демократичного «ми» на протиположність «їм» нерівності та панування, не усуваючи різницю. Таким чином, громадські права будуються і опосередковано формальними політичними механізмами, вони побудовані і опосередковані на аренах боротьби в контексті відносин громадянства. Оскільки кожна група громадян колективно ототожнює себе з демократичними вимогами інших, сприймаючи їх як рівнозначні з точки зору роботи над подоланням сил панування та нерівності, кожна може взяти на себе демократичні вимоги інших, переслідуючи власні проекти.

Варто сприймати групові відмінності як складові демократичних процесів у тому сенсі, що, оскільки різні соціальні групи ідентифікують свої вимоги як рівнозначні одна одній, їх розуміння сил панування та нерівності розширюється за межі партикуляризму їхньої конкретної боротьби. Групові ідентичності не слід перекладати на групові права або включати у визначення громадянства, оскільки це, повинно суттєво сприяти цій ідентичності. Прикидання універсальності зводило всю особливість і відмінність до приватного, що сприяло виключенню окремих соціальних груп із контексту інтересів держави. Але це не означає, що відповідь полягає у введенні так званих конкретних завдань цих груп у саме визначення громадянства.

Однак, зробити ідентичність нерелевантною для громадянства – це ігнорувати їх відносно тривалу інституціоналізацію в дискурсі та на практиці. В

³⁴ Великоречанін П. Політико-правова сутність громадянства. Часопис Київського університету права. 2011. № 3. С.107.

кінцевому рахунку поєднувати варто громадянство та ідентичність і пропагувати громадянство як головну політичну ідентичність. Тобто стверджувати, що громадянство як артикулююча позиція суб'єкта може позбутися етнічних та релігійних ідентичностей, що підживлюють складність боротьби за громадянство у багатьох регіонах світу, означає недооцінити стійкість цих ідентичностей та їх центральність для самого громадянства. Таким чином, багато письменників стверджують, що проблема полягає в необхідності утвердження ідентичностей, які будують відносини влади, щоб потім перевершити їх, не заморожуючи ці ідентичності як суттєві відмінності і, таким чином, виробляючи нові форми гноблення.

Різні претензії на групову ідентичність можна концептуалізувати як форми прав на громадянство, такі як гендерне громадянство, етнічне громадянство, екологічне громадянство чи справді національне громадянство, яке саме по собі є формою групової ідентичності. У цьому формулюванні громадянство є ансамблем різних форм належності. Спираючись на концепцію ідентичності можна побачити, що громадянство не тільки диференційовано між окремими людьми, але й те, що кожна людина може відчувати і виражати різні форми громадянства. Наприклад, людина може виразити форму соціально-гендерного громадянства через вимоги до змін у наданні медичних послуг, щоб дати жінкам змогу покращити доступ до необхідних їм медичних послуг, та форму глобального економічного громадянства через вимоги до змін у політиці СОТ, щоб забезпечити кращі умови торгівлі³⁵.

Мислення про громадянство як про диференційовану форму також вказує на реальність того, що люди можуть відчувати включення громадянства на основі певних предметних позицій, одночасно відчуваючи виключення на основі інших. Наприклад, людина може усвідомлювати свої особливі потреби та досвід як скотаря і відстоювати їх політично, висловлюючи таким чином

³⁵ Батракіна Є. Соціальна стереотипизація як причина дискурсивних нерівностей. Вісник Львівського університету (Філософськополітологічні студії). 2017. № 11. С. 8.

форму пастушого громадянства, залишаючись несвідомим своїх особливих потреб та досвіду як жінка.

Однак багато авторів зазначають, що концепція множинного громадянства криє небезпеку для деконструкції інтересів особистості до рівня, коли не існує спільної ідентифікації колективних дій³⁶.

Підкреслюючи необхідність утвердження ідентичностей, які будують відносини влади, щоб потім перевершити їх, науковці стверджують, що визнання безлічі відмінностей у групах не виключає солідарності та колективних дій. Це не сприяє усуненню різниці у громадянстві, а універсалізм, який перешкоджає творчій напрузі до різноманітності та різниці і кидає виклик розбіжностям та виключаючим нерівностям, які походять від різноманітності.

Можна назвати цю концепцію громадянства закликом до «диференційованого універсалізму», в якому універсалізм розуміється не як фальшива неупередженість, а як універсальність моральної прихильності до рівної вартості та участі всіх. Визнання множинності громадянства не означає відмови від основних принципів свободи та рівності. Таким чином, трактування принципу еквівалентності як центрального елемента демократичного плюралізму пропонує вихід із цього сприйнятого глухого кута між універсалізмом та різницею, що дозволяє людям використовувати еманципаційний потенціал універсальних принципів, вимагаючи рівності в їх різноманітності.

2.4. Підзвітність держави громадянину

Маючи певні обов'язки перед своїми громадянами держава повинна також гарантувати те, що права громадянина будуть дотриманими. Для цього у Конституції України також закріплені гарантії прав людини: право направляти

³⁶ Громадянське суспільство в Україні за доби глобалізації: цінніснонормативне та інституційне забезпечення його розбудови. за ред. Кебуладзе, О. Кисельова. К.:2007. С. 98.

індивідуальні чи колективні письмові звернення, або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів (ст. 40); право на судовий захист (ст. 55); право на відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними діями чи бездіяльністю органів державної влади, їх посадових та службових осіб (ст. 56); зворотна дія нормативно-правових актів (ст. 58); право на правову допомогу (ст. 59); право не виконувати явно злочинні розпорядження чи накази (ст.60); індивідуальний характер юридичної відповідальності (ст. 61); презумпція не винуватості (ст. 62); право відмови від показань або пояснень щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів (ст. 63).

Держава також повинна бути підзвітною особі щодо виконання нею її функцій та обов'язків. Поняття підзвітності часто використовується без ясності щодо того, хто перед ким відповідає, в яких сферах життя. Мало відомо про те, як різні люди та різні організації, які впливають на їхнє життя, розуміють підзвітність або як це розуміння впливає на стосунки між ними.

Т. С. Колосок указує, що оскільки у правовій державі головною діючою особою є громадянин як автономна особистість, то держава повинна створити умови для вільного розвитку кожному з громадян, а також їх об'єднанням, не втручаючись безпосередньо в їхні життя й діяльність. Відповідно до статті 3 Конституції України права й свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави³⁷.

Громадянське суспільство є складовим елементом держави, має певну автономію, можливості впливу на процес державного управління, унаслідок чого реалізація легітимаційного потенціалу цього суспільства певною мірою зумовлена здійсненням контролю над державними інститутами³⁸.

³⁷ Колосок Т. С. Толерантність як критерій активного діалогу культур. Людина–світ–культура. Актуальні проблеми філософських, політологічних і релігієзнавчих досліджень : матер. Міжнар. наук. конф. К., 2004. С. 492.

³⁸ Арийоши А. Контроль за движением капитала : опыт стран по его введению и от мене А. Арийоши, К. Хабермайер, Б. Лоренс, И. Эткер-Роб, Дж.-И. Каналес-Криленко; науч. ред. И. М. Осадчая, пер. с англ. В. А. Архангельская. М. : Весь Мир, 2001. С. 52.

Т. В. Наливайко визначає особливе значення громадського контролю як ефективного інструмента механізму впливу в усіх сферах життєдіяльності суспільства з урахуванням прискореного розгортання глобалізаційних процесів та звертає особливу увагу на пріоритети функціонування та розвитку українського суспільства, які зумовлюють зміст і спрямованість інституту громадського контролю. Водночас дослідниця підкреслює, що сучасна українська дійсність свідчить про численні об'єктивні й суб'єктивні перешкоди функціонуванню громадського контролю, що, безумовно, негативно позначається на життєдіяльності соціуму, призводить до поглиблення тінізації в економічній сфері, а відтак провокує виникнення дестабілізаційних процесів у суспільних відносинах³⁹.

У багатьох визначеннях поняття «підзвітність» означає відповідальність осіб чи установ, яким делеговано виконувати конкретні завдання від імені тих, кого вони представляють. Зі зростанням поняття громадянства як агентури з'явився орган, який підкреслює розвиток методів та правових систем, що дозволяють громадянам вимагати підзвітності з боку багатьох різних установ, які впливають на їхнє життя. Для прикладу, це громадські ради при центральних органах державної влади в Україні. Центральним у цих дебатах є потреба у середовищі управління, яке дозволяє громадянам висувати такі вимоги; тобто середовище, сформоване прозорістю, довірою, правами на інформацію та місцями для обізнаності громадян та контролю над процесами прийняття рішень, що впливають на їхнє життя.

Це положення має конституційний характер. Так, у статті 113 Конституції України зазначено, що Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених цією Конституцією. Уряд не є органом, що володіє реальною самостійною політичною роллю. Однак за

³⁹ Наливайко Т. В. Громадський контроль в Україні як інститут громадянського суспільства: теоретико-правовий аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень»; Львівський державний університет внутрішніх справ. Л., 2010. С. 12.

недемократичного режиму можлива девальвація такого принципу. Тоді він стає відповідальним тільки перед тими, хто його формує. Поступово відбувається ерозія відповідальності як перед виборним органом держави, так і перед главою держави. Згодом є небезпека, що така система пошириться на весь державно-владний апарат. Деформується вертикаль влади, коли прем'єр-міністр фактично відповідальний тільки перед главою держави. Атрибутами такої виконавчої влади є бюрократія, зловживання владою тощо – все це вплив її слабкої відповідальності перед суспільством та іншими гілками державної влади. У перспективі розвиток недемократичних тенденцій призводить до того, що безвідповідальність виконавчої влади стає тотальною. Отже, виконавча влада недемократичного характеру порушує основні принципи демократії. Механізм підконтрольності в умовах демократії – звичайний засіб демократичного обмеження виконавчої влади. Механізми підконтрольності можуть бути різними: конституційні обов'язки виконавчої влади з боку суспільства, з боку гілок державної влади. Діяльність виконавчої влади, наприклад, обмежена рамками Конституції, а рішення її повинні бути мотивовані, тобто зрозумілі суспільству⁴⁰.

Концептуалізація підзвітності та відповідальності за громадянство в рамках активного громадянства сприяє новим динамічним відносинам між програмами належного управління та участі громадян. Все частіше вважається важливим одночасно зосередитись на спроможності громадян до дій та спроможності уряду та інших відповідальних установ щодо належного управління та підзвітності держави мають дуже різний потенціал для реформування законодавства та забезпечення його виконання, таким чином, нарощування спроможності уряду забезпечити доступне правосуддя та правові заходи, засновані на дотриманні прав людини, є центральним для реалізація прав людини для бідних людей.

⁴⁰ Дніпров О. М. Спеціальні принципи функціонування виконавчої влади. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2018/jun/13327/18.pdf>

Також виконавча влада відповідальна за свої дії перед суспільством. «В сучасних умовах поряд з державним контролем значне місце повинно відводитися і громадській формі контролю, яка є неодмінною умовою оптимізації контрольної діяльності в масштабах всієї держави⁴¹. Отже, виконавча влада відповідає основним принципам демократії. Науковці дуже високо оцінюють значення саме громадського контролю. Так, С. Косінов зазначає, що громадський контроль покликаний сприяти вирішенню цілої низки завдань, зокрема: визнанню, забезпеченню і захисту основних прав і свобод людини і громадянина; підвищенню рівня участі громадян та їх об'єднань у діяльності держави; забезпеченню прозорості та підвищенню ефективності органів державної влади та органів самоврядування; здійсненню громадянських ініціатив, спрямованих на просування та захист громадських інтересів; забезпеченню зворотного зв'язку між суспільством і державою, попередженню та вирішенню соціальних конфліктів; зниженню ризиків прийняття та реалізації органами державної влади та органами місцевого самоврядування протиправних і таких, що суперечать суспільним інтересам, рішень⁴².

Література про активну громадянську позицію та підзвітність зосереджується на динаміці голосу, впливу та реагування у відносинах між громадянами та установами, що впливають на їхнє життя. Хоча голос посідає центральне місце в сучасному демократичному дискурсі, на місцевому рівні зростає стурбованість можливою деформацією цього фокусу з точки зору того, що він стає односторонньою консультацією. Тобто людям дається простір «говорити» без тягаря чи нахилу з боку політиків чи макроакторів робити відповідне «слухання».

Можна виділити три етапи ефективного розвитку механізмів участі, кожен з яких повинен бути розроблений, якщо голос хоче перекласти, щоб впливати: стратегічна дистиляція голосів для вироблення порядку денного та

⁴¹ Усманова Е. Ф. Институт общественного контроля как неотъемлемая составляющая правового государства Социально-политические науки. 2011. № 1. С. 63.

⁴² Косінов С. А. Громадський контроль над державною владою як принцип демократії. Юрист України. 2012. № 4. С. 6.

формування виборчих округів за узгодженими програмами. Типовою слабкістю процесів консультацій, як він стверджує, є тенденція надто зосереджуватися на першому та третьому етапах, залишаючи процес кристалізації порядку денного відкритим для маніпуляцій еліти.

Існує тенденція до того, щоб консультації були символічними жєстами або засобом інформування людей про рішення, які насправді вже були прийняті. У багатьох контекстах консультації щодо якості та обсягу послуг можуть створювати почуття загрози у державних суб'єктів та постачальників послуг, і ці побоювання можуть стати сильною перешкодою для реагування. Таким чином, ставлення, поведінка та розуміння чиновників щодо потенційних вигод та втрат консультативних процесів можуть мати значний вплив на їх ефективність з точки зору їх потенціалу для роботи у напрямку включення громадян та участі в управлінні.

Розуміння підзвітності не повинно обмежуватися лише запрошеними консультативними майданчиками, а поширюватись на більш широкі поняття управління та прав громадян притягати державу (та установи на інших рівнях) до відповідальності перед своїми потреби та проблеми. Це може охоплювати часто політизовані виміри управління, такі як бюджетування, видатки та більш широкі політичні питання.

Зокрема в рамках громадянської республіканської та комунітарної думки, поняття звітності та відповідальності за громадянство стосується не лише відносин громадянин-держава, але й відносин між громадянами. Такі «горизонтальні» підзвітності та відповідальності мають важливе значення не тільки для ефективного представлення і колективних дій, але і для формування почуття спільності і, таким чином, громадянство по суті. Крім того, оскільки права передбачають відповідні обов'язки підзвітності, підтримка прав громадянства в часто приватних просторах повсякденного життя людей принципово вимагає почуття взаємної відповідальності між громадянами.

З огляду на труднощі з передачею «приватних питань» у відкрите надбання судів, виконання (наприклад) прав жінки не мати статевих стосунків

проти її волі значною мірою залежить від поваги цього права іншими громадянами.

Як зазначалось, сучасна думка про сучасний розвиток наголошує на необхідності одночасно і рівномірно акцентувати увагу на процесах підзвітності на різних рівнях, від глобального до місцевого, та на створенні можливостей соціально та економічно незахищених людей для аналізу, формулювання і вимагання своїх потреб. Саме у підтримці однакового акценту на необхідності формування як спроможності громадян формулювати права, так і спроможності політично-економічних інституцій реагувати та враховуватись, що проблема підходу, заснованого на правах.

Взаємно підсилюючий характер соціальних, економічних, політичних та громадянських прав створює синергію, яка сприяє забезпеченню бідних людей своїми правами, розширюючи своїх можливостей уникати бідності. Демократична політика, підкріплена вільною пресою та активним громадянським суспільством, в якому вразливі групи мають право голосу, робить майже неможливим для урядів та інших осіб не вживати швидких заходів. Права розширюють можливості людей у боротьбі з бідністю. В умовах сприятливого політичного середовища люди можуть вимагати задоволення своїх потреб. Треба обґрунтовувати також процеси міжнародної підзвітності (хоча і не вимагає міжнародного перерозподілу), зазначаючи, що глобальні суб'єкти та держави, які діють колективно в глобальних інституціях, зобов'язані допомогти реалізувати економічні та соціальні права бідних людей у як багатих, так і бідних країн.

Однак висунення вимог щодо підзвітності спочатку вимагає відчуття права на це, а також доступу до відповідних механізмів, за допомогою яких ці вимоги можуть бути висунуті та відповісти на них. Аргументуючи, що повна реалізація соціальних та економічних прав не є метою, яку можна досягти тут і зараз, можна стверджувати, що підзвітність носіїв обов'язків повинна оцінюватися на основі того, чи була реалізована ефективна політика та чи є прогрес будується. Звіт також спирається на різницю Дворкіна між

абстрактними та конкретними правами: «людина має конкретні права на відповідну політику, а не на харчування, житло тощо, що є абстрактними правами».

Хоча такий наголос на забезпеченні політики та на розбудові спроможності людей претендувати на політичний простір є вирішальним виміром підходу, що базується на правах, до розвитку, інші твердо переконують, що політико-економічні виклики перерозподілу та соціально-економічної справедливості не повинні бути підкреслено технічним фокусом на посиленні голосу.

Способи включення дискусій про права у розвиток вважають небезпекою привілеї розширення можливостей знизу вгору над перерозподілом зверху вниз та інституційних змін. Неоліберальне привласнення низових мов для участі та розширення прав і можливостей працювало над тим, щоб перетворити розширення прав і можливостей як звільнення від інтервенціоністської держави.

Легітимізуючи бездіяльність держави, такі дискурси уникають визнання реалій інституціоналізованих відносин влади, які заважають маргіналізованим людям реалізовувати потреби та заявляти претензії. Більше того, вони несуть небезпеку уникнути реалій соціально-економічної нерівності та легітимізувати їх, маючи на увазі, що роздача допомоги допомагає створювати пасивних і тим самим знесилених громадян. Отже, важливо, щоб права маргіналізованих людей вимагати задоволення своїх потреб не підкреслювались за рахунок прав маргіналізованих людей на ці потреби самі по собі.

Модель розвитку, керована попитом у Південній Африці, узгоджується з неоліберальними концептуалізаціями участі як спільнот, які ініціюють та працюють над вирішенням власних проблем розвитку, і що в рамках цього права сільських громад вимагати суспільних благ змішана з їх відповідальністю за це. У цьому випадку концептуалізація розвитку з точки зору прав громадян фактично поклала на громадян вимогу, а не держава.

Отже, підзвітність держави є важливим аспектом взаємовідносин між громадянином і державою.

Висновки до Розділу 2

Підсумовуючи зазначений Розділ, потрібно вказати на те, що у відносинах «держави – громадянин» – рівність видозмінюється залежно від врахування потреб громадянина.

Важливе значення для перебудови доктрини громадянства є врахування та визначення того, що суспільство є набором певних груп, колективів, що діляться залежно від різноманітних критеріїв.

Основною нової доктрини громадянства має бути врахування важливості формування правосвідомості та ідентичності в індивідуальному та груповому вимірах.

Держава повинна бути підзвітною громадянину. Громадянин має мати змогу здійснювати контроль над діяльністю держави, а також здійснювати безпосередню участь у вирішенні управлінських питань.

Підзвітність здійснюється через форми громадського контролю інститутами громадянського суспільства.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ НАБУТТЯ ТА ПРИПИНЕННЯ ГРОМАДЯНСТВА, ПРАВОВИЙ СТАТУС БПАТРИДІВ ТА АПАТРИДІВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

3.1. Принципи набуття громадянства України

Питання громадянства в Україні регулюється Конституцією України, Законом України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 р. і прийнятими відповідно до них законодавчими актами України.

У статті 4 Конституції України записано, що в Україні існує єдине громадянство. Цей конституційний принцип конкретизовано в пункті 1 статті 2 Закону України «Про громадянство України», в якому передбачено, що реалізація принципу єдиного громадянства виключає можливість існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України.

У статті 4 Конституції України передбачено, що підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом. Це положення більш детально розкрито у пункті 2 частини 1 статті 92 Конституції України, де записано, що громадянство, правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства визначаються виключно законами України.

Саме Закон України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 р. визначає правовий зміст громадянства України, підстави і порядок його набуття та припинення, повноваження органів державної влади, що беруть участь у вирішенні питань громадянства України, порядок оскарження рішень з питань громадянства, дій чи бездіяльності органів державної влади, їх посадових і службових осіб⁴³.

⁴³ Пильгун Н. В., Бузун О. О. Сутність та особливості громадянства в Україні. URL: http://law.nau.edu.ua/images/Наука/Naukovij_jurnal/2016/ststji_n1_38_2016/9.pdf

В Україні існує єдине громадянство, тому необхідно зазначити, що громадян не можна розглядати лише як сукупність осіб, які проживають на території певної держави. Така сукупність утворює її населення, яке складається з громадян даної держави, а також іноземців та осіб без громадянства – апатридів.

Будучи відображеними в законодавстві, принципи громадянства, по-перше, самі набувають регулюючого значення, і, по-друге, виступають як вихідні засади правового регулювання всіх відносин громадянства.

У зв'язку з цим першочергове значення принципів громадянства виявляється в тому, що вони: 1) відбивають сутність та зміст інституту громадянства; 2) є вихідними засадами; 3) діють безпосередньо; 4) є основою для практики державного будівництва у сфері громадянства; 5) в них відтворюється поведінка особи, обсяг її свободи; 6) є показником демократичності держави⁴⁴.

Відповідно до Конституції України в ст. 2 Закону України «Про громадянство України» встановлено, що українське законодавство про громадянство ґрунтується на принципах:

- 1) єдиного громадянства;
- 2) запобігання виникненню випадків без громадянства;
- 3) неможливості позбавлення громадянина України громадянства України;
- 4) визнання права громадянина України на зміну громадянства;
- 5) неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) та автоматичного припинення громадянства України одним з подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення громадянства України другим з подружжя;

⁴⁴ Суржинський М. І. Принципи громадянства: поняття, теоретичні проблеми систематизації та класифікації. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63964/96-Surzhynskiyi.pdf?sequence=1>

б) рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України;

7) збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України⁴⁵.

Існує два основні способи набуття громадянства: первинний, тобто з народженням, та похідний, тобто після народження, що називається натуралізацією⁴⁶.

Про філіацію зазначено у Європейській конвенції про громадянство. У статті 6 Європейської конвенції про громадянство 1997 р⁴⁷. зазначено, що набуття такої форми громадянства можуть бути такі особи: діти, один із батьків, який на час народження цих дітей має громадянство цієї держави-учасниці, за винятком будь-яких випадків, що можуть бути передбачені в її внутрішньодержавному праві для дітей, які народилися за межами держави; діти, народжені на її території, які інакше стали б особами без громадянства, а також знайдені на її території немовлята, які інакше стали б особами без громадянства. Щодо набуття громадянства за народженням, то держави використовують або «право ґрунту», або «право крові». Розглянемо детальніше набуття таких прав. «Право ґрунту» («*jus soli*») передбачає, що дитина отримує громадянство держави, на території якої вона народилася, незалежно від громадянства батьків. А протилежність є «право крові» («*jus sanguinis*») передбачає, що дитина отримує громадянство держави батьків незалежно від місця народження.

Принцип натуралізації (укорінення), то це вторинний (похідний) спосіб набуття громадянства. Цей спосіб належить до вольових, оскільки, як правило, потребує виконання певних формальностей з боку такої особи. Є три основні види натуралізації: 1) за клопотанням особи; 2) на підставі закону чи іншого

⁴⁵ Суржинський М. І. Принципи громадянства: поняття, теоретичні проблеми систематизації та класифікації. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63964/96-Surzhytskyi.pdf?sequence=1>

⁴⁶ Толкачова І. А. Підстави набуття громадянства в Україні і країнах СНД. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/Chkup_2013_2_24.pdf

⁴⁷ Європейська конвенція про громадянство: Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ, Доповідь від 06.11.1997 № ETS 166. URL: http://zakon.rada.gov.ua/go/994_004

внутрішньодержавного акта; 3) на підставі міжнародного договору. Потрібно наголосити, що такий поділ не є однозначним, оскільки деякі види набуття громадянства можна віднести відразу до двох чи навіть трьох видів⁴⁸.

Що стосується України, то громадянами України відповідно до Закону України «Про громадянство України»⁴⁹ визнаються:

1) усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) постійно проживали на території України;

2) особи, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності Законом України «Про громадянство України» (13 листопада 1991 р.) проживали в Україні і не були громадянами інших держав;

3) особи, які прибули в Україну на постійне проживання після 13 листопада 1991 р. і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 р. органами внутрішніх справ України внесено напис «громадянин

України», та діти таких осіб, які прибули разом із батьками в країну і на момент прибуття в Україну не досягли повноліття, якщо зазначені особи подали заяви про оформлення належності до громадянства України;

4) особи, які набули громадянство України відповідно до законів України та міжнародних договорів України. Особи, зазначені у п. 1 частини першої цієї статті, є громадянами України з 24 серпня 1991 р., зазначені у пункті 2 – з 13 листопада 1991 р., а у пункті 3 – з моменту внесення відмітки про громадянство України.

У статті 6 Закону України «Про громадянство» визначено підстави набуття громадянства України Громадянство України набувається:

- 1) за народженням;
- 2) за територіальним походженням;

⁴⁸ Прокопенко І. П. Філіація і натуралізація як способи набуття громадянства в зарубіжних країнах. URL: http://ir.znau.edu.ua/bitstream/123456789/9019/1/Nauk_chyt_2017_162-164.pdf

⁴⁹ Про громадянство України: Закон України № 2235-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text>

- 3) внаслідок прийняття до громадянства;
- 4) внаслідок поновлення у громадянстві;
- 5) внаслідок усиновлення;
- 6) внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування, влаштування дитини в дитячий заклад чи заклад охорони здоров'я, в дитячий будинок сімейного типу чи прийомну сім'ю або передачі на виховання в сім'ю патронатного вихователя;
- 7) внаслідок встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки;
- 8) у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини;
- 9) внаслідок визнання батьківства чи материнства або встановлення факту батьківства чи материнства;
- 10) за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Відповідно до статті 10 Закону України «Про громадянство України» ще одним способом набуття громадянства є поновлення у громадянстві України, яке прийнято визначати як репатрацію або реінтеграцію. Цей спосіб набуття громадянства є важливим для особи, яка раніше перебувала у громадянстві України, але втратила його з якихось причин⁵⁰.

Умовами прийняття до громадянства України є:

- 1) визнання і дотримання Конституції України та законів України;
- 2) подання декларації про відсутність іноземного громадянства (для осіб без громадянства) або зобов'язання припинити іноземне громадянство (для іноземців). Іноземці, які перебувають у громадянстві (підданстві) кількох держав, подають зобов'язання припинити громадянство (підданство) цих держав. Іноземці, яким надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, замість зобов'язання припинити іноземне громадянство подають декларацію

⁵⁰ Конституційне право України. за ред. В.Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодики. К: Український центр правничих студій, 1999. С. 142.

про відмову особи, якій надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, від іноземного громадянства. Подання зобов'язання припинити іноземне громадянство не вимагається:

- від іноземців, які є громадянами (підданими) держав, законодавство яких передбачає автоматичне припинення особами громадянства (підданства) цих держав одночасно з набуттям громадянства іншої держави;

- якщо міжнародні договори України з іншими державами, громадянами яких є іноземці, передбачають припинення особами громадянства цих держав одночасно з набуттям громадянства України. Іноземці, які подали зобов'язання припинити іноземне громадянство, повинні подати документ про це, виданий уповноваженим органом відповідної держави, до уповноваженого органу України протягом двох років з моменту прийняття їх до громадянства України. Якщо іноземці, маючи всі передбачені законодавством цієї держави підстави для отримання такого документа, з незалежних від них причин не можуть отримати його, вони подають декларацію про відмову від іноземного громадянства

3) безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років. Безперервне проживання на території України - це проживання в Україні особи, якщо її разовий виїзд за кордон у приватних справах не перевищував 90 днів, а в сумі за рік - 180 днів. Не є порушенням вимоги про безперервне проживання виїзд особи за кордон у службове відрядження, на навчання, у відпустку, на лікування за рекомендацією відповідного медичного закладу або зміна особою місця проживання на території України.

Ця умова не поширюється на іноземців чи осіб без громадянства, які перебувають у шлюбі з громадянином України понад два роки, і на іноземців чи осіб без громадянства, які перебували з громадянином України понад два роки у шлюбі, що припинився внаслідок його смерті. Дворічний термін перебування у шлюбі з громадянином України не застосовується до іноземців і

осіб без громадянства, яким було надано дозвіл на імміграцію відповідно до пункту 1 частини третьої статті 4 Закону України «Про імміграцію»⁵¹.

Для осіб, яким надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, термін безперервного проживання на законних підставах на території України встановлюється на три роки з моменту надання їм статусу біженця в Україні чи притулку в Україні, а для осіб, які в'їхали в Україну особами без громадянства, - на три роки з моменту в'їзду в Україну.

Для іноземців та осіб без громадянства, які в установленому законодавством України порядку проходять військову службу за контрактом у Збройних Силах України, термін безперервного проживання на законних підставах на території України встановлюється на три роки з моменту набрання чинності контрактом про проходження військової служби у Збройних Силах України.

4) отримання дозволу на імміграцію. Ця умова не поширюється на осіб, яким надано статус біженця в Україні або притулок в Україні, та на іноземців і осіб без громадянства, які в установленому законодавством України порядку проходять військову службу у Збройних Силах України або які прибули в Україну на постійне проживання до набрання чинності Законом України «Про імміграцію» (7 серпня 2001 року) і мають у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 року відмітку про прописку або отримали посвідку на постійне проживання в Україні.

5) володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування. Ця умова не поширюється на осіб, які мають певні фізичні вади (сліпі, глухі, німі)⁵²;

б) наявність законних джерел існування. Ця умова не поширюється на осіб, яким надано статус біженця в Україні або притулок в Україні.

⁵¹ Про імміграцію: Закон України 2491-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2491-14#Text>

⁵² Прийняття до громадянства України. Головне територіальне управління юстиції у Рівненській області. URL: https://rivnejust.gov.ua/media/files_for_pages/%D0%9F%D1%80%D0%B8%D0%B9%D0%BD%D1%8F%D1%82%D1%82%D1%8F_%D0%B4%D0%BE_%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8.pdf

Положення, передбачені пунктами 3-6 умов прийняття до громадянства України, наведених вище, не поширюються на осіб, які мають визначні заслуги перед Україною, у тому числі на іноземців і осіб без громадянства, які в установленому законодавством України порядку проходять військову службу у Збройних Силах України та нагороджені державною нагородою, і на осіб, прийняття яких до громадянства України становить державний інтерес для України.

До громадянства України не приймається особа, яка:

- 1) вчинила злочин проти людства чи здійснювала геноцид;
- 2) засуджена в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину (до погашення або зняття судимості) з урахуванням рівня загрози для національної безпеки держави;
- 3) вчинила на території іншої держави діяння, яке визнано законодавством України тяжким або особливо тяжким злочином.

3.2. Припинення громадянства України

Вихід з громадянства є добровільним волевиявленням особи, яке здійснюється за особистим клопотанням громадянина на ім'я Президента України. У статті 25 Конституції України записано, що громадянин України не може бути позбавлений громадянства або права змінити громадянство. Це право закріплене у частині другій статті 15 Загальної Декларації прав людини.

Що ж стосується припинення громадянства України, то стаття 17 Закону України «Про громадянство України» регламентує, що громадянство України припиняється: внаслідок виходу з громадянства України; внаслідок втрати громадянства України; за підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Громадянство припиняється у цьому випадку, якщо: – громадянин України, який виїхав на постійне проживання за кордон, може вийти з

громадянства України за його клопотанням; – дитина виїхала разом з батьками на постійне проживання за кордон і батьки виходять з громадянства України, за клопотанням одного з батьків разом з батьками з громадянства України може вийти і дитина; – один з батьків виїхав разом з дитиною на постійне проживання за кордон і виходить з громадянства України, а другий за лишається громадянином України, дитина може вийти з громадянства України разом з тим із батьків, який виходить з громадянства України, за його клопотанням; – один з батьків виїхав разом з дитиною на постійне проживання за кордон і виходить з громадянства України, а другий є іноземцем чи особою без громадянства, дитина може вийти з громадянства України разом з тим із батьків, який виходить з громадянства України, за його клопотанням; – дитина виїхала на постійне проживання за кордон і її батьки вийшли з громадянства України, дитина може вийти з громадянства України за клопотанням одного з батьків; – дитина виїхала на постійне проживання за кордон з одним із батьків і він вийшов з громадянств України, а другий є громадянином України, дитина може вийти з громадянства України за клопотанням про це того з батьків, який вийшов з громадянства України; – дитина виїхала на постійне проживання за кордон з одним із батьків і він вийшов з громадянства України, а другий є іноземцем чи особою без громадянства, дитина може вийти з громадянства України за клопотанням того з батьків, який вийшов з громадянства України; – дитина, яка набула за народженням громадянство України, може вийти з громадянства України за клопотанням одного з батьків незалежно від місця проживання дитини; дитина, яка усиновлена подружжям, один з якого є громадянином України, а другий є іноземцем, може вийти з громадянства України за клопотанням усиновителя, який є іноземцем; – дитина, усиновлена іноземцями або особами без громадянства, може вийти з громадянства України за клопотанням одного з усиновителів⁵³.

⁵³ Нагорнова Є. А. Громадянство в Україні: правове регулювання, набуття та припинення. URL: http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DO WNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nashp_2013_7_9.pdf

Наступне, що слід відзначити, – це один з видів припинення громадянства України – втрата громадянства України. І так, громадянство втрачається у таких випадках: – громадянин України після досягнення ним повноліття добровільно набув громадянство іншої держави; добровільним набуттям громадянства іншої держави вважаються всі випадки, коли громадянин України за своїм вільним волевиявленням, вираженим у формі письмового клопотання, набув громадянство іншої держави або якщо він добровільно отримав документ, що підтверджує наявність набуття ним іноземного громадянства; – якщо іноземець набув громадянство України і не подав у порядку, передбаченому Законом, документ про припинення іноземного громадянства або декларацію про відмову від нього⁵⁴.

3.3. Правовий статус біпатридів та апатридів

Під множинним громадянством, яке ще називають подвійним громадянством (біпатризмом), розуміють такий правовий статус особи, при якому вона одночасно володіє громадянством більш ніж однієї держави. Тож біпатрид – це той, хто має одночасно два громадянства. Однак, у випадках, коли особа володіє більше, ніж двома громадянствами, застосування терміну «біпатрид» видається не зовсім коректним. Таких осіб називають поліпатридами, а саме явище іменують поліпатризмом⁵⁵.

До міжнародних актів з питань подвійного громадянства відносяться:

- Конвенція про статус натуралізованих осіб, що відновлюють своє постійне проживання у державі походження, прийнята в Ріо-де-Жанейро у 1906 році. Вона встановлює, що повернення натуралізованої особи у державу

⁵⁴ Громадянство: набуття та припинення за ред. Рубач Л., Мілорава М., Коцюба В.: Видавець Фурса С.Я., 2006. С. 24.

⁵⁵ Альбертіні Л.М. Правове регулювання громадянства в європейських державах (порівняльний аналіз): Дис. канд. юрид. наук: 12.00.02. К.,1998. С. 78.

попереднього громадянства спричиняє втрату натуралізації та реінтеграцію в попередній державі.

- Конвенція з деяких питань, що стосується колізій законів про громадянство, прийнята на Гаазькій конференції 1930 року. Згідно зі ст.3 Конвенції, особа, яка має громадянство двох і більше країн, може визнаватися кожною з держав, громадянином якої вона є, в якості свого громадянина.

- Протокол щодо військової повинності у деяких випадках подвійного громадянства, підписаний на Гаазькій конференції 1930 року. Згідно з протоколом, особа, що має громадянство двох і більше держав та проживає в одній із цих держав, фактично пов'язана з нею більше, ніж з іншими державами, звільняється від військової повинності в усіх інших країнах, громадянством яких вона володіє.

- Багатостороння Конвенція з деяких питань, що стосуються колізій законів про громадянство, прийнята у 1936 році в Гаазі. Вона встановлює, що укладання міжнародних договорів є найбільш реальним засобом ліквідації колізій та спорів. Порушення ким-небудь із учасників договору його положень повинно розцінюватись як порушення норм міжнародного права, тому вимога зацікавленої держави про виконання договірних норм щодо громадянства, не може вважатися втручанням у внутрішні справи держави-порушника. Але така вимога може бути пред'явлена лише однією стороною договору.

- Європейська конвенція про скорочення випадків множинного громадянства та про військову повинність у випадку множинності громадянства, підписана у 1963 році Австрією, Бельгією, Кіпром, Данією, ФРН, Францією, Норвегією, Швецією, Туреччиною і Великобританією.

- Конвенція про статус апатридів 18 вересня 1954 року. Згідно з цією Конвенцією, яка вступила в силу у 1969 році, повнолітніх громадянин денаціоналізується у первинній державі після натуралізації в іншій країні – стороні договору.

- Багатостороння угода, укладена в 1950 році між скандинавськими країнами – Швецією, Данією, Норвегією. Угода була укладена з метою

полегшення натуралізації громадян однієї скандинавської країни в іншій та спрощенням поновлення у громадянстві осіб, які втратили громадянство однієї держави-сторони через натуралізацію в іншій.

Серед основних причин виникнення множинного громадянства називають:

- 1) територіальні зміни;
- 2) міграцію населення;
- 3) відмінності у законодавстві держав щодо порядку набуття та втрати громадянства⁵⁶.

На законному рівні не врегульовано питання подвійного громадянства, набутим особою за певних умов без особистого звернення (автоматично), та з відповідальністю за свідоме приховування подвійного громадянства.

Випадки подвійного громадянства мають вагоме місце внаслідок вирішення певних питань у законодавстві про набуття та отримання громадянства. Подвійне громадянство (біпатризм, полігромадянство) – це перебування особи одночасно в громадянстві двох і більше держав.

Цей стан виникає у різних формах при застосуванні законів про набуття громадянства. Наприклад, дитина, яка народилася на території держави, що застосовує принцип «права ґрунту», а від батьків, котрі є громадянами держави, що застосовує принцип «права крові», отримує з моменту народження подвійне громадянство.

Подвійне громадянство виникає у разі одруження жінки, яка є громадянкою країни, законодавство якої не позбавляє жінку свого громадянства при її одруженні з іноземцем, або ж громадянином такої країни, що автоматично надає громадянство жінці-іноземці, яка одружилася з її громадянином⁵⁷.

⁵⁶ Питання множинного громадянства в Україні: шляхи нормативно-правового врегулювання. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-04/mnoz_h_gromad_efbee.pdf

⁵⁷ Тодика Ю. М. Конституционное правою. URL: <http://uristinfo.net/2010-12-18-14-34-28/9-2010-12-18-14-33-20/151-roz5.html>

У світі відомо понад сто країн, які не визнають подвійного громадянства, а саме Єгипет, Індія, Індонезія, Китай, Монголія, Узбекистан та ін. Україна також відноситься до цих країн. Вчені та дослідники біпатризму переконують, що саме подвійне громадянство гальмує процес формування спільних цінностей, пріоритетів розвитку нації, єдності народу; втрачається зв'язок громадянина з державою.

Причини існування та поширення інституту поліпатризму можна умовно поділити на дві групи:

- об'єктивні - такі, що не залежать від волі особи, яка стає поліпатридом;
- суб'єктивні – зумовлені бажанням особи набути громадянства кількох держав.

Законом України «Про громадянство України» в редакції від 8 жовтня 1991 року⁵⁸ допускалась можливість множинного громадянства на основі міжнародних договорів. Натомість у чинній на той час Конституції цей принцип не згадувався взагалі.

У 1991 році до статті 31 Конституції України було внесено зміни, якими передбачалась можливість набуття множинного громадянства. Однак, цей принцип не знайшов розвитку в практиці відносин України з іншими країнами.

У Конституції України від 28 червня 1996 року було закріплено принцип існування в Україні єдиного громадянства, який знайшов своє втілення у Законі України «Про громадянство України» в редакції від 16 квітня 1997 року.

Закріплений у законодавстві України принцип єдиного громадянства виключає можливість існування у громадянина України громадянства адміністративно-територіальних одиниць України.

На уникнення випадків множинного громадянства спрямовані й двосторонні угоди України з питань громадянства, укладені з рядом держав (наприклад, з Республіками Білорусь, Казахстан, Таджикистан, Киргизькою Республікою, Грузією тощо).

⁵⁸ Про громадянство України: Закон України від 8 жовтня 1991 року (втратив чинність). Відомості Верховної Ради України.- 1991. №50. Ст.701.

Варто зазначити, що наявність у особи множинного громадянства створює відчутні проблеми у вирішенні питань щодо :

- проходження поліпатридами військової служби;
- забезпечення дипломатичного захисту поліпатрида;
- лояльності поліпатрида по відношенню до держав його громадянства;
- реалізації поліпатридом виборчого права.

Отже, в Україні останнім часом склалася досить складна ситуація з набуттям громадянами держави другого громадянства. Для вирішення цієї проблеми можна застосувати ряд заходів:

а) шляхом укладення двосторонніх угод про спрощений порядок зміни громадянств та запобігання випадкам без громадянства та подвійного громадянства з країнами (Казахстан та Білорусь як приклад ефективної співпраці);

б) контролювати процес набуття подвійного громадянства за допомогою СБУ, які могли б відслідковувати ці процеси (так як їх функція стежити за безпекою та цілісністю держави). Але це може призвести до порушення конституційних прав громадянина та міжнародних договорів та угод.

в) внести зміни до Закон України «Про громадянство» про зобов'язання повідомляти про набуття громадянства іншого держави, та передбачити спрощену процедуру зміни громадянства. На нашу думку штрафи передбачені нещодавніми змінами до вищезазваного закону не дадуть бажаного ефекту тому що, в Україні відсутній легальний механізм відслідковування набуття громадянами другого громадянства.

Маємо зазначити, що в умовах сьогодення отримання подвійного громадянства становить пряму небезпеку для Української держави і загрожує національній безпеці нашої країни. Зокрема, в Україні, наприклад, такі власники подвійного громадянства становлять загрозу для країни свого перебування тим, що для них її національні інтереси зовсім не є пріоритетними і таким чином у них немає зацікавленості у процвітанні та розвитку України.

В той час, коли Українська держава є не лише головним гарантом дотримання прав громадянина, а й цементує українське суспільство, надаючи йому можливість об'єднатися, створити певну спільноту і захистити її, що і з ким створюють такі «подвійники», коли вони не бажають ідентифікувати своє майбутнє з Україною.

Однак попри те, що згідно з Конституцією подвійне громадянство в Україні невизнається, українці де-факто дедалі частіше отримують таке громадянство з Румунією, Угорщиною та Росією, а також і з низкою інших країн.

Вважаємо, що економічний розвиток і поліпшення життя в Україні буде найкращою запорукою того, що українці припинять виїжджати. Наразі, на жаль, багато людей хоче виїхати з України, але це просто пошук кращої долі, життя.

На даному етапі розвитку нашої держави, для збереження її територіальної цілісності потрібно уникати випадків біпатризму.

Хоча, вважаємо, з урахуванням історичного, культурного, економічного та політичного стану та з метою збереження українського народу, що в Україні з часом можна ввести подвійне громадянство, а підведення національного законодавства під міжнародні стандарти завжди повинно відбуватися виважено, свідомо, з урахуванням особливостей індивідуального розвитку країни, нації та етносу⁵⁹.

Згідно з п.15 ч.1 ст.1 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», особа без громадянства – особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином. Відсутність у іноземців та осіб без громадянства України робить їх особливими суб'єктами конституційного права.

Однак, слід вказати на певну методологічну неточність у нормативно визначених категоріях «громадянство України», «іноземець», «особа без

⁵⁹ Тітаренко Г. С. Подвійне громадянство в Україні: проблеми та перспективи державного регулювання. URL: <http://www.oridu.odessa.ua/news/2013/03/06/titarenko.pdf>

громадянства». Так, громадянство в обов'язковому порядку передбачає взаємні права та обов'язки між фізичною особою та державою. На наш погляд, іноземці, особи без громадянства, незалежно від перебування на території України (або за її межами), також мають взаємні права та обов'язки, що не надає їх статусу громадянства України⁶⁰.

Першим і необхідним кроком такого комплексного підходу повинне бути внесення змін до чинних законів і підзаконних нормативних актів, що стосуються питань громадянства та безгромадянства. Крім того, деякі нормативні правові акти у суміжних областях, які регулюють або мають регулювати певні права осіб без громадянства на рівних з громадянами України або з іншими іноземцями, можуть потребувати внесення поправок. Ще одна очевидна потреба полягає у приведенні Закону України про правовий статус іноземців та осіб без громадянства у відповідність з вимогами Конвенції 1954 року щодо без громадянства у тлумаченні УВКБ ООН як наведено в Керівництві по захисту осіб без громадянства. Однак, незважаючи на безперечну важливість законодавчих змін, вони не будуть в змозі змінити загальну ситуацію без розвитку відповідних стратегій, які б поєднували як практичні, так і законодавчі підходи⁶¹.

Аналіз ситуації осіб без громадянства та осіб, що наражаються на ризик безгромадянства в Україні, показав, що реальні масштаби цієї проблеми не відомі ні державним органами, ні членам неурядових організацій, які часто є єдиними, хто надає зазначеним особам правову допомогу. В якості першого кроку на шляху до вирішення проблеми безгромадянства, ми б рекомендували визначити її масштаби і одночасно провести класифікацію осіб без громадянства та осіб, що наражаються на ризик без громадянства, котрі проживають на території України, а також визначити місце їх розташування.

⁶⁰ Васильченко О. П. Особливості правового статусу іноземців та осіб без громадянства при забезпеченні принципу рівності прав і свобод в Україні. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/evpe_2014_10_6.pdf

⁶¹ Проблема безгромадянства в Україні та шляхи її вирішення. URL: <https://www.refworld.org/cgi-bin/txis/vtx/rwmain/opedocpdf.pdf?reldoc=y&docid=58777a544>

Ефективним рішенням могла б бути організація кампанії за участю експертів Державної міграційної служби та Державної прикордонної служби України, соціологів, юристів і соціальних працівників правозахисних організацій, котрі працюватимуть з вищезазначеними категоріями на місцях, проводячи необхідні інтерв'ю та огляди. У той же час, необхідно якомога швидше ініціювати прийняття низки нових нормативних актів і поправок до існуючих в цілях гармонізації чинного законодавства до міжнародних стандартів та належного виконання Конвенції ООН про скорочення безгромадянства, до якої Україна приєдналася на початку 2013 року. Має бути вироблена процедура визначення безгромадянства, яка б дозволяла особам без громадянства підтвердити свій статус, узаконити їх перебування, забезпечивши необхідними документами, та отримати доступ до прав і свобод, гарантованих законами та міжнародними договорами України.

Висновки до Розділу 3

Підсумовуючи зазначений Розділ, потрібно вказати, що інститут громадянства в Україні врегульований на рівні Конституції України та положеннями законодавства України. У цій системі базовим та найважливішим є Закон України «Про громадянство України», в якому визначено підстави та порядок отримання громадянства України. В Україні громадянство набувається за допомогою процесу філіації або натуралізації.

Кожен має право відмовитися від громадянства або припинити громадянство України іншим чином у випадках визначених законодавством.

На сьогоднішній день, в Україні істотною проблемою є біпатризм та апатризм. Держава повинна вирішити цю проблему за допомогою відповідної законодавчої корекції.

ВИСНОВКИ

1. Інститут громадянства можна розглядати із використанням різних підходів. На нашу думку, громадяни – це власники прав, що дозволяють їм ставати користувачами державних послуг, формувати державну модель управління, а також безпосередньо здійснювати контроль державою. Водночас, це також покладає на громадян і відповідні обов'язки. У Конституції України знайшли своє відображення ліберальний, республіканський та комунітарний підхід до інституту громадянства.

На разі, держава не виконує свого обов'язку щодо забезпечення громадян правом на участь у місцевих референдумах, що гарантоване на конституційному рівні. Важливим є прийняття спеціального закону, яким б визначався механізм проведення місцевих референдумів.

2. Історія громадянства сягає давніх часів. Ще античні мислителі висловлювали свої думки щодо значення та місця громадянства у державі. Цей інститут розвивався протягом всієї історії. Важливий поштовх для розвитку громадянства здійснило поширення магдебурзького права, а також революційні процеси, які призвели до демократичних перетворень у Великій Британії.

3. У відносинах «держава – громадянин» – рівність видозмінюється залежно від врахування потреб громадянина. Водночас, у сучасному суспільстві важливим є не визначення каталогу прав кожного громадянина окремо, а визначення його права на самостійне формування зазначеного каталогу прав. Цей постулат має стати основою для формування нового вектору розвитку системи координат відносин «держава – громадянин».

На нашу думку, важливим напрямком забезпечення реалізації прав громадянина і у зв'язку із цим, виконанням належним чином своїх обов'язків державою є антикорупційна політика та боротьба. Враховуючи, що питання корупції є і буде актуальним для українського суспільства протягом наступних десятиліть, варто закріпити на рівні Конституції України основні засади антикорупційної політики.

Важливим є закріплення серед каталогу конституційних прав людини права на доступ до Інтернету.

4. Важливе значення для перебудови доктрини громадянства є врахування та визначення того, що суспільство є набором певних груп, колективів, що діляться залежно від різноманітних критеріїв. Кожен із зазначених колективів має право вимагати дотримання визначених членами цього колективу прав. При цьому, потрібно враховувати баланс прав, який полягає у тому, що рівність прав не має передбачати нав'язування одним колективом свого розуміння правового виміру іншому колективу.

5. Основною нової доктрини громадянства має бути врахування важливості формування правосвідомості та ідентичності в індивідуальному та груповому вимірах. Особа має самоусвідомлювати себе як громадянина, що має значення для реалізації прав, а також виконання обов'язків.

Для цього важливим є формування національної правової ідеології, яка має бути визначена на загальнодержавному рівні, але з урахуванням статті 15 Конституції України.

6. Держава повинна бути підзвітною громадянину. Громадянин має мати змогу здійснювати контроль над діяльністю держави, а також здійснювати безпосередню участь у вирішенні управлінських питань. є

7. Питання громадянства в Україні регулюється Конституцією України, Законом України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 р. і прийнятими відповідно до них законодавчими актами України.

Відповідно до Конституції України в ст. 2 Закону України «Про громадянство України» встановлено, що українське законодавство про громадянство ґрунтується на принципах: 1) єдиного громадянства; 2) запобігання виникненню випадків без громадянства; 3) неможливості позбавлення громадянина; 4) України громадянства України; 4) визнання права громадянина України на зміну громадянства; 5) неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України або набуття громадянства

України його дружиною (чоловіком) та автоматичного припинення громадянства України одним з подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення громадянства України другим з подружжя; б) рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України; 7) збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України

Існує два основні способи набуття громадянства: первинний, тобто з народженням, та похідний, тобто після народження, що називається натуралізацією. Відповідно до статті 10 Закону України «Про громадянство України» ще одним способом набуття громадянства є поновлення у громадянстві України, яке прийнято визначати як репатрацію або реінтеграцію. Для отримання громадянства особа має відповідати певним вимогам, встановленим законом.

8. Вихід з громадянства є добровільним волевиявленням особи, яке здійснюється за особистим клопотанням громадянина на ім'я Президента України. У статті 25 Конституції України записано, що громадянин України не може бути позбавлений громадянства або права змінити громадянство. Порядок та порядок припинення громадянства визначається законодавством.

9. Під множинним громадянством, яке ще називають подвійним громадянством (біпатризмом), розуміють такий правовий статус особи, при якому вона одночасно володіє громадянством більш ніж однієї держави. Апатрид – це особа, яка не встановила відносин громадянства із жодною із держав. В Україні останнім часом склалася досить складна ситуація з набуттям громадянами держави другого громадянства. Для вирішення цієї проблеми можна застосувати ряд заходів:

а) шляхом укладення двосторонніх угод про спрощений порядок зміни громадянств та запобігання випадкам без громадянства та подвійного громадянства з країнами (Казахстан та Білорусь як приклад ефективної співпраці);

б) контролювати процес набуття подвійного громадянства за допомогою СБУ, які могли б відслідковувати ці процеси (так як їх функція стежити за безпекою та цілісністю держави). Але це може призвести до порушення конституційних прав громадянина та міжнародних договорів та угод.

в) внести зміни до Закон України «Про громадянство» про зобов'язання повідомляти про набуття громадянства іншого держави, та передбачити спрощену процедуру зміни громадянства. На нашу думку штрафи передбачені нещодавніми змінами до вищезазваного закону не дадуть бажаного ефекту тому що, в Україні відсутній легальний механізм відслідковування набуття громадянами другого громадянства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Heater D. A Brief History of Citizenship. New York University Press, 2004. 155 p.
2. Rawls J. A Theory of Justice. Oxford : Oxford University Press, 1971. P. 87.
3. Альбертіні Л.М. Правове регулювання громадянства в європейських державах (порівняльний аналіз): Дис. канд. юрид. наук: 12.00.02. К.,1998. 214 с.
4. Апель К.-О. Спрямування англо-американського «комунітаризму» в світлі дискурсивної етики. Комунікативна практична філософія. К. : Лібра, 1999. С .372– 394.
5. Арийоши А. Контроль за движением капитала : опыт стран по его введению и отмене / А. Арийоши, К. Хабермайер, Б. Лоренс, И. Эткер-Роб, Дж.-И. Каналес-Криленко; науч. ред. И. М. Осадчая, пер. с англ. В. А. Архангельская. – М. : Весь Мир, 2001. – 134 с.
6. Батракіна Є. Соціальна стереотіпізація як причина дискурсивних нерівностей. Вісник Львівського університету (Філософськополітологічні студії). 2017. № 11. С. 7–13.
7. Боаз Д. Ключові поняття лібертаризму. Лібералізм антологія. упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: Простір, Смолоскип, 2009. С. 35–42.
8. Бучакова М. А. Философско-правовые подходы к определению гражданства. Психопедагогика в правоохранительных органах. 2003. № 2. С. 30-32.
9. Васильченко О. П. Особливості правового статусу іноземців та осіб без громадянства при забезпеченні принципу рівності прав і свобод в Україні.
URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/evpe_2014_10_6.pdf

- 10.Великоречанін П. Політико-правова сутність громадянства. Часопис Київського університету права. 2011. № 3. С.107–110.
- 11.Виборчий кодекс України: Закон України № 396-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>
- 12.Волдрон Д. Теоретичні засади лібералізму. Лібералізм: антологія. упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: Простір, Смолоскип, 2009. С. 68–87
- 13.Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність . Націоналізм : антологія. літ.ред. Л. Білик. К. : Смолоскип, 2000. С. 343-359.
- 14.Гаврилишин Б. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доп. Римському Клубові. 3-тє вид., допов. К.: Унів. вид-во «ПУЛЬСАРИ», 2009. 248 с.
- 15.Гаврилюк Р. Природа податкового права: антропосоціокультурний підхід. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2014. 636 с.
- 16.Громадянство: набуття та припинення за ред. Рубач Л., Мілорава М., Коцюба В.: Видавець Фурса С.Я., 2006.- 68 с.
- 17.Громадянське суспільство в Україні за доби глобалізації: цінніснонормативне та інституційне забезпечення його розбудови. за ред. Кебуладзе, О. Кисельова. К.:2007. 317 с.
- 18.Гендерні аспекти оплати праці. URL: <http://jurfem.com.ua/genderni-aspekty-oplaty-praci/>
- 19.Дніпров О. М. Спеціальні принципи функціонування виконавчої влади. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2018/jun/13327/18.pdf>
- 20.Європейська конвенція про громадянство: Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ, Доповідь від 06.11.1997 № ETS 166. URL: http://zakon.rada.gov.ua/go/994_004
- 21.Єрмоленко А. Комунікативна практична філософія. Київ: Лібра, 1999. 487 с.
- 22.Квартири для своїх: хто в Рівному отримав підтриману з бюджету пільгову іпотеку. URL: <https://bihus.info/kvartyry-dlya-svoyih-hto-v->

- rivnomu-otrymav-pidtrymanu-z-byudzhetu-pilgovu-ipoteku/?fbclid=IwAR2e-nvDu-nHQZueXHkiX0Tv7Z4nDWKZb8VvJsfK5IaSqxK6FaFNXv4SM3s
23. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права: підручник. К.: Кондор, 2008. 477 с.
24. Кіселичник В. Міське право як самоврядне право громади (на прикладі міста Львова). URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Vksu_2014_6_24.pdf
25. Колосок Т. С. Толерантність як критерій активного діалогу культур / Т. С. Колосок // Людина–світ–культура. Актуальні проблеми філософських, політологічних і релігієзнавчих досліджень : матер. Міжнар. наук. конф. – К., 2004. – С. 492–494.
26. Конституційне право України / за ред. В.Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодики. – К: Український центр правничих студій, 1999. – 376 с.
27. Конституційне право України. Повний курс : навч. посіб. за ред. О. В. Совгиря, Н. Г. Шукліна. 2-ге вид., перероб. і допов. К. : Юрінком Інтер, 2012. 544 с.
28. Конституція України: Закон України № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
29. Конституція УРСР 1978 року (втратила чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/888-09>
30. Косінов С. А. Громадський контроль над державною владою як принцип демократії. Юрист України. 2012. № 4. С. 5–11.
31. Кравцов І. В. Правові цінності комунітаризму як філософсько-правової теорії. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/9873/Kravtsov_Pravov_i_tsinnosti_komunitaryzmu.pdf?sequence=1&isAllowed=y

32. Моїсеєв С. Сучасна теорія прав людини: ліберальні та комунітаристські підходи. URL: <http://phtl.nlu.edu.ua/article/download/183200/183178>
33. Нагорнова Є. А. Громадянство в Україні: правове регулювання, набуття та припинення. URL: http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nashp_2013_7_9.pdf
34. Нагорняк С. В. Структура, критерії, показники та рівні сформованості правосвідомості студентів за спеціальністю правознавство. URL: http://irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nvuuped_2016_2_40.pdf
35. Наливайко Т. В. Громадський контроль в Україні як інститут громадянського суспільства: теоретико-правовий аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень” / Т. В. Наливайко ; Львівський державний університет внутрішніх справ. – Л, 2010. – 17 с.
36. Панкевич О. З. Лібералізм і комунітаризм: до питання про дві парадигми сучасної політико-правової філософії. URL: <http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/3-4-2013/item/130-liberalizmi-komunitaryzm-do-pytannia-pro-dvi-paradyhmy-suchasnoipolitykopravovoi-filosofii-pankevych-o-z>
37. Панкевич О. З. Природа колективних людських прав та їх співвідношення з індивідуальними правами (у світлі загальної декларації прав людини). URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vapny_2018_25_3_6.pdf
38. Пильгун Н. В., Бузун О. О. Сутність та особливості громадянства в Україні. URL: http://law.nau.edu.ua/images/Nauka/Naukovij_jurnal/2016/ststji_n1_38_2016/9.pdf

39. Питання множинного громадянства в Україні: шляхи нормативно-правового врегулювання. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-04/mnozh_gromad-efbee.pdf
40. Прийняття до громадянства України. Головне територіальне управління юстиції у Рівненській області. URL: https://rivnejust.gov.ua/media/files_for_pages/%D0%9F%D1%80%D0%B8%D0%B9%D0%BD%D1%8F%D1%82%D1%82%D1%8F_%D0%B4%D0%BE_%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8.pdf
41. Про громадянство України: Закон України № 2235-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text>
42. Про громадянство України: Закон України від 8 жовтня 1991 року (втратив чинність). Відомості Верховної Ради України.- 1991. №50. Ст.701.
43. Про імміграцію: Закон України 2491-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2491-14#Text>
44. Проблема безгромадянства в Україні та шляхи її вирішення. URL: <https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=58777a544>
45. Прокопенко І. П. Філіація і натуралізація як спосіб набуття громадянства в зарубіжних країнах. URL: http://ir.znau.edu.ua/bitstream/123456789/9019/1/Nauk_chyt_2017_162-164.pdf
46. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. Х.: Консул, 2005. 8-ме вид., стереотипне. 160 с.
47. Слободянюк Л.М. Образ людини в лібералізмі та комунітаризмі. Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. Збірник наукових праць. Відп. ред.: М. М. Бровко, О. Г. Шутов. К.: Віпол, 2005. Вип. 15. С. 110-115.

48. Софінська І. Філософсько-правові витоки громадянства. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2018/jun/13162/23.pdf>
49. Софінська І.Д. Громадянство: зародження правової доктрини. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Chkup_2018_2_12.pdf
50. Суржинський М. І. Принципи громадянства: поняття, теоретичні проблеми систематизації та класифікації. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63964/96-Surzhynskiy.pdf?sequence=1>
51. Суржинський М. І. Принципи громадянства: поняття, теоретичні проблеми систематизації та класифікації. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63964/96-Surzhynskiy.pdf?sequence=1>
52. Суржинський М. І. Щодо поняття громадянства: теоретичний аспект. Часопис Київського університету права. 2006. № 4. С. 96–101.
53. Тітаренко Г. С. Подвійне громадянство в Україні: проблеми та перспективи державного регулювання. URL: <http://www.oridu.odessa.ua/news/2013/03/06/titarenko.pdf>
54. Тодика Ю. М. Конституционное правою. URL: <http://uristinfo.net/2010-12-18-14-34-28/9-2010-12-18-14-33-20/151-roz5.html>
55. Толкачова І. А. Підстави набуття громадянства в Україні і країнах СНД. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Chkup_2013_2_24.pdf
56. Трегуб О.І. Громадянство: концепції та перспективи. Наукові записки. 2008. Том 82. С. 18-22.
57. Усманова Е. Ф. Институт общественного контроля как неотъемлемая составляющая правового государства Социально-политические науки. 2011. № 1. С. 62–65.

58. Федунь О. В. Політико-правові аспекти захисту прав національних меншин в Україні. URL: <https://intrel.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/09/72-98-1-SM.pdf>
59. Шаравара І. Правова свідомість та правова культура в Україні: проблеми їх формування. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2015/3/part_1/2.pdf
60. Юридична деонтологія. В. Д. Ткаченко, С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов та ін. за ред. В. Д. Ткаченка. Х. : Одіссей, 2006. 254 с.

